

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού νεότερης νεολιθικής και πρώιμης εποχής σιδήρου στον λόφο της Αγίας Λυδίας Ασπροβάλτας

Δ. Γραμμένος, Σ. Κώτσος

doi: [10.12681/makedonika.178](https://doi.org/10.12681/makedonika.178)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γραμμένος Δ., & Κώτσος Σ. (2000). Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού νεότερης νεολιθικής και πρώιμης εποχής σιδήρου στον λόφο της Αγίας Λυδίας Ασπροβάλτας. *Μακεδονικά*, 32(1), 393–442.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.178>

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ
ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΙΔΗΡΟΥ
ΣΤΟΝ ΛΟΦΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΛΥΔΙΑΣ ΑΣΠΡΟΒΑΛΤΑΣ

Ο προϊστορικός οικισμός της Αγίας Λυδίας βρίσκεται Β. της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας, στην περιοχή της Ασπροβάλτας, στην κορυφή του λόφου που υψώνεται βόρεια από την ομώνυμη μονή (Εικ. I και II), όπου τοποθετήθηκε ευμεγέθης σταυρός¹.

Με βάση τις επιφανειακές παρατηρήσεις ο προϊστορικός οικισμός θα πρέπει να καταλάμβανε περίπου 5 στρ. Ισοπεδώθηκε ωστόσο κατά το μεγαλύτερο μέρος του προ δεκαπενταετίας, για τη δημιουργία ελαιώνα του μοναστηριού.

Κύριος στόχος της δοκιμαστικής ανασκαφής, ενόψει μάλιστα και επικείμενης ανασκαφής του συνόλου της έκτασης του οικισμού με αφορμή τη διέλευση της Εγνατίας οδού, ήταν η συγκέντρωση στοιχείων για τη στρωματογραφία των επιχώσεων του οικισμού, η χρονολόγησή τους και η ένταξή τους στο ευρύτερο χωρικό πλαίσιο, τόσο της νεολιθικής περιόδου, όσο και της εποχής του σιδήρου².

Η ισοπέδωση που αναφέραμε κατέστρεψε τελείως τις προϊστορικές επιχώσεις στο κεντρικό τμήμα του πλατώματος, όχι όμως και στις παρυφές του και ιδιαίτερα στο σημείο που επιλέξαμε για τη διενέργεια δύο ανασκαφικών τομών, διαστάσεων 4x4 μ., των οποίων οι επιχώσεις, στην I, ήταν ελάχιστα κατεστραμμένες, ενώ στη II η καταστροφή ήταν μεγαλύτερης κλίμακας (Σχ. 1).

Το συνολικό πάχος των επιχώσεων, πριν την καταστροφή, θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον 1,80 μέτρα, όπως διαπιστώνεται από το πάχος των επιχώσεων στις τομές που διενεργήσαμε.

Γεωμορφολογικά και γεωλογικά στοιχεία

Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 155 μ., στις νότιες παρυφές του Κερδύλλιου όρους, το οποίο, τόσο στην περιοχή του οικισμού όσο και στα Δ. και ΝΔ., αποτελείται από γνεύσιους (Σχ. 1). Οι πλαγιές του κύριου όγκου του

---

1. Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέπος - Σ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 42-43, αρ. 126 (στο εξής: *Προϊστορικοί οικισμοί Κεντρικής Μακεδονίας*).

2. Η ανασκαφή ξεκίνησε με χρηματοδότηση και πρωτοβουλία του Προέδρου της τότε κοινότητας Ασπροβάλτας κ. Α. Φραντζή. Διενεργήθηκε κατά τον Ιούνιο του 1996. Η διάρκεια της ήταν τρεις εβδομάδες και συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Γκιούρα, Α. Χατζούδη και η φοιτήτρια Α. Διακονά.

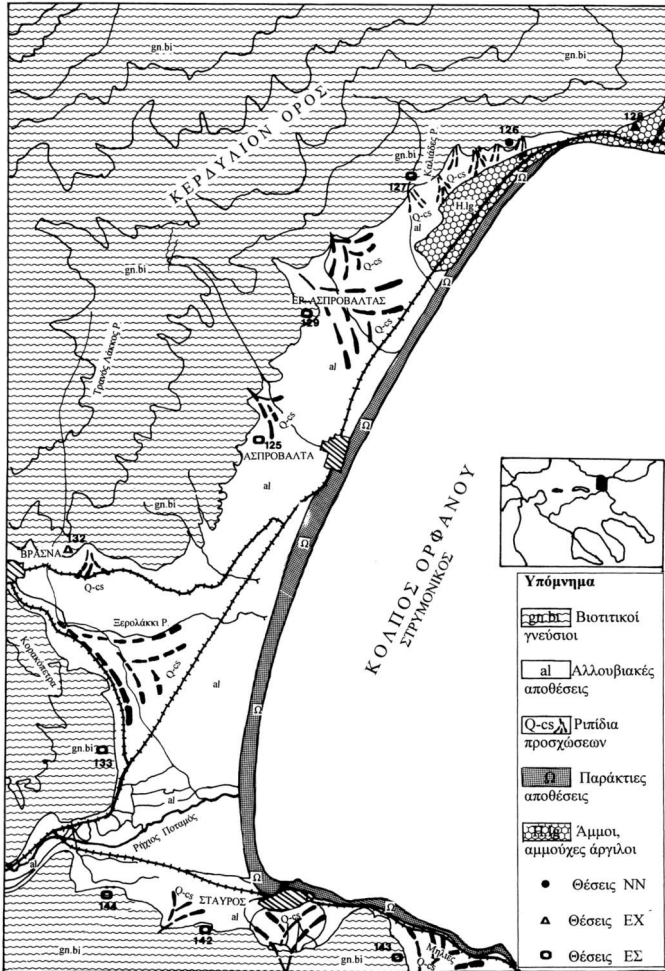
Κερδύλλιου όρους, στην περιοχή που μας ενδιαφέρει, είναι πολύ απότομες, με κλίσεις απαγορευτικές για οποιαδήποτε πρόσβαση αλλά και αγροτική εκμετάλλευση. Λόγω των μεγάλων κλίσεων στην επιφάνεια δεν κατακρατείται έδαφος. Πλατώματα που ενδεχομένως θα μπορούσαν να τύχουν κάποιας εκμετάλλευσης δεν υπάρχουν. Στην περιφέρεια του κυρίου όγκου υψώνονται μικροί και απομονωμένοι λόφοι με υψόμετρο που δεν ξεπερνά εκείνο του λόφου της Αγίας Λυδίας.

Το έδαφος αμέσως Ν. και ΝΑ. του οικισμού είναι πεδινό και αποτελείται από αλλουβιακές αποθέσεις, κυρίως άμμους, αμμούχες αργίλους και ψηφίδες, οι οποίες έχουν εναποτεθεί με τη δράση των πολλών ρεμάτων που ρέουν από τις πλαγιές του Κερδύλλιου όρους. Στις περιοχές των ρεμάτων υπάρχουν ριπίδια προσχώσεων, διαφόρων ηλικιών, τόσο παλιότερα (Q-cs1), όσο και νεότερα (Q-cs2)³. Το έδαφος αυτό είναι αρκετά δύσκολο για καλλιέργεια και μη παραγωγικό. Νότια, στην πεδινή περιοχή της Ασπροβάλας, με την επικράτηση των αμμούχων αργίλων είναι γονιμότερο. Σε μία ζώνη πλάτους 200-300 μ. που ακολουθεί την ακτογραμμή, συσσωρεύονται παράκτιες αποθέσεις, κυρίως θαλασσινή άμμος. Σήμερα τα γονιμότερα εδάφη της είναι αυτά στην περιοχή μεταξύ Βρασών και Σταυρού, όπου συσσωρεύονται οι αλλουβιακές αποθέσεις του Ρήχιου ποταμού, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη περλεκτικότητά τους σε άργιλο. Παρόμοια εδάφη αλλουβιακής προέλευσης, όπως έχουν αποδείξει οι πρόσφατες έρευνες, αποτελούν σημαντικό παράγοντα στην επιλογή των νεολιθικών εγκαταστάσεων⁴. Αυτή η περιοχή όμως μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες καλυπτόταν από βάλτους, οι οποίοι σήμερα έχουν αποξηρανθεί. Το θέμα της χρονολόγησης των βαλτωδών εκτάσεων είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί χωρίς συστηματική εδαφολογική έρευνα. Δεν μας είναι γνωστός ο χρόνος δημιουργίας των βάλτων ούτε και αν αυτοί κάλυπταν την περιοχή περιοδικά. Ακόμα και ο πιθανός εντοπισμός μιας νεολιθικής θέσης στην περιοχή αυτή δεν θα σήμαινε συγχρόνως και την απουσία των βάλτων κατά την νεολιθική περίοδο, αφού είναι γνωστές πολλές θέσεις, όπως π.χ. το Ντικιλί Τας στην πεδιάδα των Φιλίππων ή η Κίτρινη Λίμνη στην Κοζάνη κτλ., οι οποίες περιβάλλονταν από βάλτους⁵.

3. Από όσο γνωρίζουμε δεν υπάρχει κάποια συστηματική γεωλογική μελέτη για την περιοχή. Τα στοιχεία που αναφέρονται είναι αυτά που υπάρχουν στον γεωλογικό χάρτη του ΙΓΜΕ (φύλλο Σταυρός).

4. S. Andreou - K. Kotsakis, «Prehistoric Rural Communities in Perspective: The Langadas Survey Project», P. N. Doukellis - L. G. Mendoni (εκδ.), *Structures rurales et societies antiques, Actes du colloque de Corfou 1992*, Paris 1994, σ. 20.

5. R. Treuil, *Dikili Tash. Village prehistorique de Macédoine orientale*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément XXIV, École Française d'Athènes 1992, σσ. 3-17. Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* (στο εξής: *ΑΕΜΘ*) 7 (1993) 51-60.

Σχ. 1. Γεωλογικός χάρτης περιοχής Ασπροβάτας.

Οι εντοπισμένες θέσεις που αντιπροσωπεύουν τη νεότερη νεολιθική εποχή, την εποχή του χαλκού, την εποχή του σιδήρου και τους ιστορικούς χρόνους βρίσκονται πάνω σε υψώματα στην περιφέρεια των πεδινών εκτάσεων⁶ (Σχ. 1). Η επιλογή των υψωμάτων δεν θα έπρεπε να συνδεθεί με την ακαταλληλότητα προς κατοίκηση ή αγροτική εκμετάλλευση της πεδινής περιοχής, αλλά μάλλον με τη στρατηγική γεωγραφική θέση της περιοχής, μια δηλαδή πολύ σημαντική δίοδο, η οποία συνδέει την Ανατολική με την Κεντρική Μακεδονία.

Η ανασκαφική έρευνα

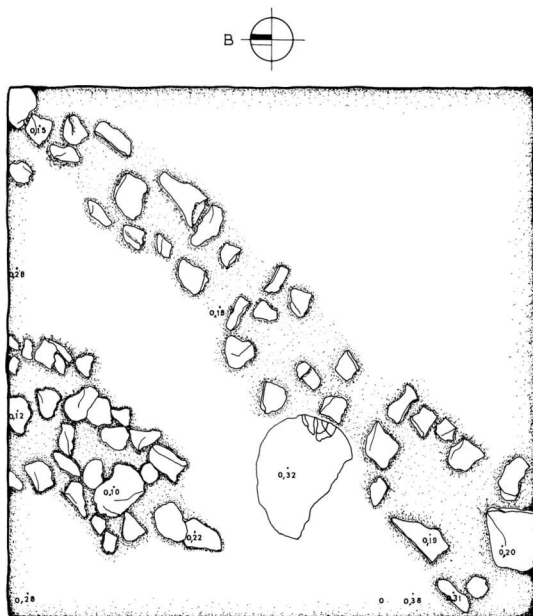
Στις δύο τομές που διενεργήθηκαν εντοπίστηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις. Για να εξαντληθεί ωστόσο όλος ο χώρος του οικισμού, ο οποίος έχει έκταση 5 στρ. περίπου, θα απαιτούνταν μεγάλης έκτασης συστηματική ανασκαφή με τουλάχιστον 315 τομές διαστάσεων 4x4 μ. Οι δύο νεότερες οικοδομικές φάσεις εντάσσονται χρονικά στην εποχή του σιδήρου και η αρχαιότερη στη νεότερη νεολιθική. Κάποια, λίγα σε αριθμό, όστρακα ιστορικών χρόνων που βρέθηκαν, στην επιφάνεια κυρίως του χώρου, μαρτυρούν την ύπαρξη μικρής διάρκειας και έκτασης εγκατάστασης, της οποίας οικοδομικά λείψανα μάλλον δεν διατηρήθηκαν. Στο ανώτερο στρώμα, το οποίο χρονολογείται στην εποχή του σιδήρου, βρέθηκαν έξι όστρακα αρχαϊκών χρόνων και ένα πρωτογεωμετρικών. Δύο όστρακα μυκηναϊκών αγγείων, που βρέθηκαν στις επιχώσεις της εποχής του σιδήρου εξαιτίας κάποιας διαταραχής, μαρτυρούν την ύπαρξη εγκατάστασης κατά την ύστερη εποχή του χαλκού, επιχώσεις της οποίας δεν εντοπίστηκαν στις τομές που ανασκάψαμε⁷. Βέβαια η εύρεση των μυκηναϊκών οστράκων σίγουρα δεν συνιστά μαρτυρία για τη Μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή⁸.

Χαράχθηκαν δύο συνεχόμενες τομές διαστάσεων 4x4 μ. στη ΒΑ. πλευρά του πλατώματος της κορυφής του λόφου, όπου κατά την επιφανειακή έρευνα του 1995 διαπιστώθηκε μεγαλύτερη συγκέντρωση επιφανειακής κεραμικής.

6. Ν. Κ. Μουσιπούλος, *Ρεντίνα Ι*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 3-92· Π. Αδάμ-Βελένη, «Αρχαίο φρούριο στα Βρασανά», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 415· της ίδιας, «Τοπογραφικά Μυθονίας και Βισαλτίας», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 1-17· Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος - Σ. Κώτσος, *Προϊστορικοί οικισμοί Κεντρικής Μακεδονίας*, σσ. 42-46, 49-51.

7. Ευχαριστούμε τους καθηγητές του ΑΠΘ κ. Σ. Ανδρέου και κ. Μ. Τυβέρο για τη βοήθεια τους στη χρονολόγηση μυκηναϊκών και ιστορικών χρόνων οστράκων.

8. Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Μυκηναϊκή παρουσία», «Μυκηναϊκή περιφέρεια»: Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής Χαλκού στη Μακεδονία», *Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου» Λαμία 1994*, Λαμία 1999, σσ. 107-116· Κ. Σουρέφ, «Η βόρεια περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου: Προβλήματα οριοθέτησης και ερμηνείας», *Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου»*, Λαμία 1994, Λαμία 1999, σσ. 15-20.

Σχ. 2. Κάτοψη οικοδ. φάσης 3 (τομή Ι).

Επιπλέον κριτήριο για την επιλογή αυτού του χώρου για την έναρξη της έρευνας αποτέλεσε και το μεγάλο πάχος των επιχώσεων, όπως τουλάχιστον φαινόταν από την παρεία που δημιουργήθηκε κατά την κατασκευή δρόμου που οδηγεί στην κορυφή του λόφου.

Οικοδομικές φάσεις

1. Οικοδομική φάση 3 (πρώιμη εποχή σιδήρου)

Η νεότερη οικοδομική φάση (φάση ΙΙΙ) αντιπροσωπεύεται από τα υπολείμματα ενός κτίσματος, το οποίο ήταν κατασκευασμένο με λιθόκτιστους τοίχους. Εντός της τομής Ι εντοπίστηκε το κατώτερο τμήμα λιθόκτιστου τοίχου (Σχ. 2). Τμήματα του τοίχου ήταν ορατά στην επιφάνεια του εδάφους, πριν ακόμα αρχίσει η ανασκαφή. Οι πέτρες με τις οποίες ήταν κτισμένος δεν

σώθηκαν όλες, αλλά αρκετές θα πρέπει να είχαν απομακρυνθεί κατά την ισοπέδωση του χώρου. Ευδιάκριτη όμως είναι η κατεύθυνση του, με το ένα πέρας στη ΒΑ. γωνία του τετραγώνου και το άλλο στη ΝΔ. γωνία. Στο ΒΔ. μέρος του τετραγώνου αποκαλύφθηκαν πολλές πέτρες που προέρχονταν από το γκρέμισμα του τοίχου, ο οποίος θα πρέπει να είχε καταστραφεί με την πάροδο του χρόνου. Κάτω από τα γκρεμίσματα και σε απόσταση ενός μέτρου προς τα δυτικά του τοίχου βρέθηκε το δάπεδο μιας εστίας που, με βάση τα υπολείμματά της, θα πρέπει να ήταν ανοιχτή. Το δάπεδό της, με κυκλική κάτοψη, είναι κατασκευασμένο από πηλό που από τη χρήση έχει ψηθεί. Ως υπόστρωμα της εστίας έχουν τοποθετηθεί, πάνω στο δάπεδο του σπιτιού, όστρακα μεγάλων αγγείων. Υπολείμματα δεύτερης εστίας, ελλειψοειδούς κάτοψης, βρέθηκαν 50 εκ. περίπου Β. της πρώτης. Και αυτή η εστία είχε δάπεδο από πηλό και υπόστρωμα από όστρακα μεγάλων αγγείων. Το δάπεδο του σπιτιού, από το οποίο σώθηκαν μόνο τμήματα στο βορειοδυτικό μισό της τομής, ήταν από πατημένο χώμα. Στην τομή II, η οποία βρίσκεται στα Δ. της I, τα υπολείμματα αυτής της φάσης ήταν ολοκληρωτικά κατεστραμμένα από την ισοπέδωση του χώρου.

Στην ανατολική πλευρά της τομής I, σε βάθος 0,68 μ., εντοπίστηκαν υπολείμματα μεγάλης εστίας, η οποία κατά το ήμισυ, τουλάχιστον, εισχωρεί μέσα στην ανατολική παρειά. Η κάτοψη της εστίας είναι κυκλική με διάμετρο που φθάνει τα 1,28 μ. Το δάπεδό της αποτελείται από πηλό, που από τη χρήση έχει ψηθεί. Εκτός από τις μεγάλες διαστάσεις της, η εστία αυτή διαφοροποιείται από εκείνες που ήδη έχουμε αναφέρει και ως προς την κατασκευή του υποστρώματος. Για υπόστρωμα εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες πλακαρές πέτρες, επιμελώς τοποθετημένες, με τα ενδιάμεσα κενά συμπληρωμένα από μικρότερες. Είναι πολύ πιθανό η εστία αυτή να βρίσκεται σε κάποιο εξωτερικό, βοηθητικό χώρο, αφού δεν βρέθηκαν υπολείμματα δαπέδου που να δικαιολογούν την ερμηνεία του χώρου ως εσωτερικού.

Κεραμική - Γενικές παρατηρήσεις

Η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού της Αγίας Λυδίας, παρόλο που ήταν περιορισμένη σε έκταση, έδωσε, όσον αφορά τουλάχιστον στη νεότερη νεολιθική, σημαντικά στοιχεία για μια περιοχή που βρίσκεται μεταξύ δύο γνωστών και πολυσυζητημένων για τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, κυρίως κατά την νεολιθική εποχή, περιοχών Α. δηλαδή και Δ. του Στρυμόνα⁹. Τα στοιχεία βέβαια της επιφανειακής έρευνας, κατά την οποία εντοπίστηκε η θέση, είχαν δώσει μία παραπλανητική, θα λέγαμε, εικόνα για τον χώρο, όπου λόγω

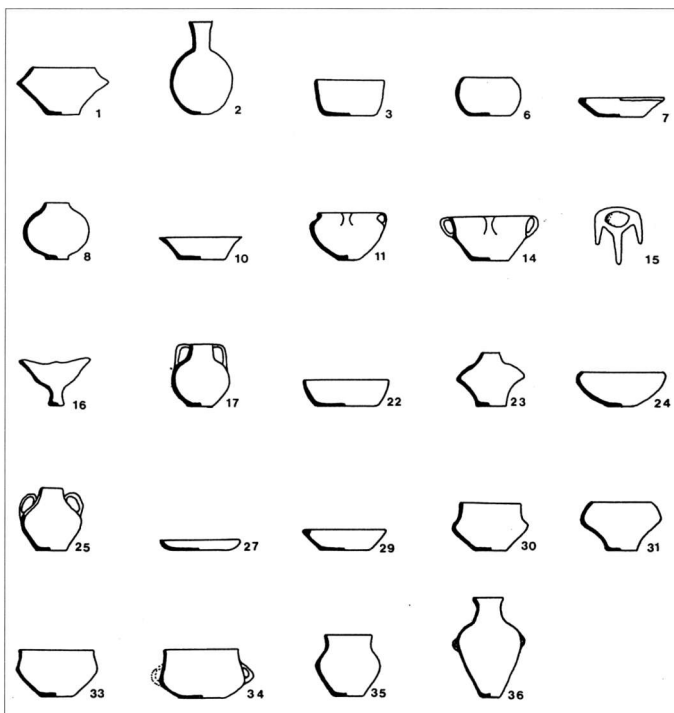
⁹ Δ. Γραμμένος, *Νεολιθική Μακεδονία*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1997, σσ. 276-316 (στο εξής: *Νεολιθική Μακεδονία*).

της πρόσφατης επέμβασης κατά την οποία αφαιρέθηκαν από μεγάλο μέρος της κορυφής του λόφου οι επιχώσεις της ΠΕΧ, επικρατούσαν τα νεολιθικά όστρακα και κυρίως τα γνωστά black on red. Η ανασκαφή του 0,6% από το σύνολο των 315 τομών που θα απαιτούνταν για να ερευνηθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου ο οικισμός, μόνο ενδεικτικά στοιχεία μπορεί να μας παρέχει. Το σύνολο της κεραμικής ανέρχεται στα 5.299 όστρακα με βάρος 190,550 κιλά. Από αυτά, τα 3.419 όστρακα, με βάρος 138,410 κιλά, ανήκουν στις δύο φάσεις της ΕΣ, και τα 1.880 όστρακα, με βάρος 52,130 κιλά, στη φάση της νεολιθικής. Η διατήρηση των οστράκων είναι αρκετά κακή. Το μέσο βάρος ανά όστρακο για το σύνολο της κεραμικής του οικισμού είναι 37 γραμμάρια, για την ΕΣ, είναι 40, ενώ για τα νεολιθικά όστρακα είναι 26 γραμμάρια. Κακή είναι και η διατήρηση των εξωτερικών επιφανειών των οστράκων. Φαίνεται ότι η ανθεκτικότητα στις συγκεκριμένες ταφνοοικικές συνθήκες διαφέρει κατά κεραμική κατηγορία. Η κατηγορία black on red, η οποία χαρακτηρίζεται αποκλειστικά από καθαρό, χωρίς προσμίξεις πηλό, πορτοκαλί χρώματος, με λεπτό κοκκινωπό πολύ καλά στιλβωμένο επίχρισμα, είναι εκείνη που είχε και τη μεγαλύτερη διάβρωση. Τα περισσότερα όστρακα αυτής της κατηγορίας έχουν —ολοκληρωτικά ή σε πολύ μεγάλο βαθμό— διαβρωμένη την επιφάνεια και αναγνωρίζονται μόνο με βάση τα σχήματα και τη σύσταση του πηλού. Επίσης, αρκετά διαβρωμένες είναι οι επιφάνειες και των κατηγοριών 3α και 3β της ΝΝ. Μεγαλύτερη είναι η ανθεκτικότητα των οστράκων της ΕΣ. Οι κατηγορίες των κόκκινων—καστανών στιλβωμένων, όπως και των λειασμένων, έχουν καλά διατηρημένες επιφάνειες. Σχετικά μεγαλύτερη διάβρωση παρουσιάζει η κατηγορία της χονδροειδούς κεραμικής, με μεσαίες ή χονδρές προσμίξεις μη πλαστικών στοιχείων.

Κατά τη μελέτη της κεραμικής διαχωρίστηκαν οι κατηγορίες της ΠΕΣ από εκείνες της ΝΝ, αν και κάποιες από αυτές έχουν κοινά χαρακτηριστικά, όπως η κατηγορία των χονδροειδών ή η κατηγορία των λειασμένων, όπου η διάκριση γίνεται κυρίως με κριτήριο το σχήμα ή, όπου αυτό δεν είναι διαγνώσιμο, με βάση τα συμφοραζόμενα. Ο χαρακτηρισμός των επιμέρους κατηγοριών βασίζεται για τη νεότερη νεολιθική στις κατηγορίες της Δήμητρας και των Βασιλικών¹⁰. Στο σχηματολόγιο των αγγείων από τη Δήμητρα και τα Βασιλικά προστέθηκαν 7 νέα σχήματα (Πίν. 1). Η μελέτη της κεραμικής της ΠΕΣ βασίστηκε στη δημοσίευση της ανασκαφής του Καστανά¹¹ (Πίν. 2).

10. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991, σσ. 40-76 (στο εξής: *Νεολιθικές έρευνες*).

11. A. Hochstetter, «Die handgemachte Keramik», *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze-und Eisenzeit Makedonies 1975-1979. PAS 3*, Berlin 1985.

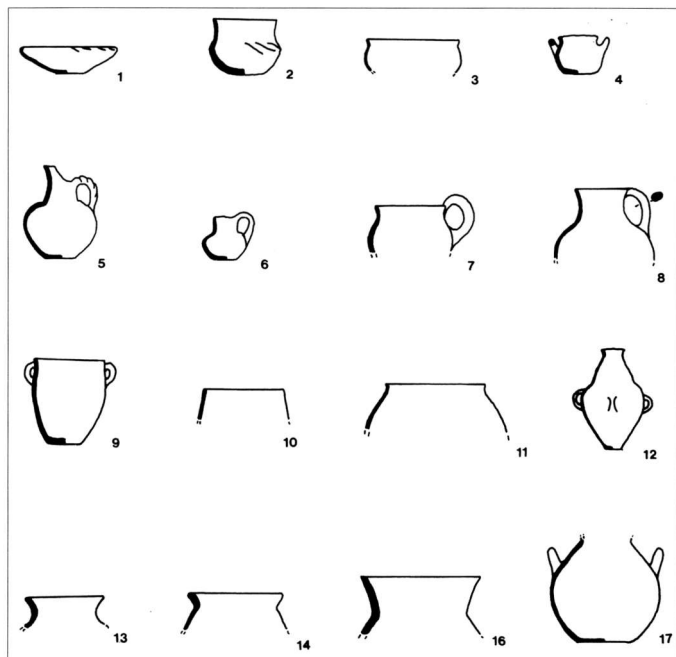
Πίν. 1. Σχηματολόγιο αγγείων ΝΝ.

Κεραμική οικοδομικής φάσης 3

Στις επιχώσεις αυτής της φάσης αντιστοιχούν 1.840 όστρακα με βάρος 54,930 κιλά. Οι κατηγορίες οι οποίες διακρίνονται είναι οι παρακάτω (Πίν. 3 και 4):

Κατηγορία χονδροειδών. Αγγεία με αδρή επιφάνεια, με μεσαίες ή χοντρές προσιμίξεις. Το χρώμα των αγγείων είναι κυρίως σκούρο καστανό ως μαύρο¹². Στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν νέφη. Πρόκειται κυρίως για

12. Σε όλα τα επιλεγμένα και καταγραμμένα όστρακα της ανασκαφής (αρχείο ΙΣΤ' ΕΠΚΑ) αναφέρεται το χρώμα με βάση το χρωματολόγιο Munsell.

Πίν. 2. Σχηματολόγιο αγγείων ΕΣ.

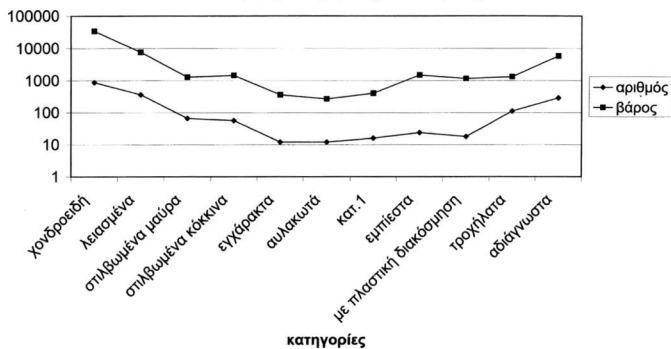
μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία ή μαγειρικά σκεύη. Με βάση το βάρος των οστράκων καταλαμβάνει ποσοστό 61% της κεραμικής αυτής της φάσης. Αναγνωρίστηκε το σχήμα της πρόχου με σφαιρικό σώμα, οριζόντιο χείλος και κάθετη υπερυψωμένη λαβή κυλινδρικής διατομής (Πίν. 2, Σχ. 7). Επίσης αναγνωρίστηκαν: παρόμοια πρόχους αλλά με ψηλό κωνικό λαιμό (Πίν. 2, Σχ. 8), αγγεία με σφαιρικό σώμα και μία τουλάχιστον οριζόντια λαβή στο μέσο περίπου του σώματος (Πίν. 2, Σχ. 17), μεγάλων διαστάσεων πιθοειδή αγγεία με ατρακτόσχημο σώμα, ανοιχτό στόμιο και το χείλος ελαφρά εξωστρεφές (Πίν. 2, Σχ. 9).

Κατηγορία λειασμένων. Πρόκειται για τη δεύτερη σε ποσοστό κατηγορία (13%) αυτής της φάσης. Η επιφάνεια των αγγείων αυτής της κατηγορίας έχει σχετικά έως πολύ καλά λειασμένα τοιχώματα, με μεσαίες κυρίως προσμίξεις.

Πίνακας 3. Κεραμική οικοδ. φάσης 3.

Κατηγορίες κεραμικής	όστρακα	βάρος
χονδροειδή	876	33.855
λειασμένα	363	7.622
στιλβωμένα μαύρα	66	1.275
στιλβωμένα κόκκινα	57	1.455
εγχάρακτα	12	360
αυλακωτά	12	270
κατ. 1	16	405
εμπιέστα	24	1.490
με πλαστική διακόσμηση	18	1.155
τροχήλατα	111	1.305
αδιάγνωστα	285	5.740
Σύνολο	1840	54.932

Πίν. 4. Γράφημα κεραμικής οικοδ. φάσης 3.

Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται μεταξύ 1,00 ως 0,6 εκ. Το χρώμα τους είναι κυρίως σκούρο καστανό ή φαιό με συχνή εμφάνιση νεφών. Δεν στάθηκε δυνατή η αναγνώριση σχημάτων.

Κατηγορία μαύρων στιλβωμένων. Αντιπροσωπεύεται από το 2,3% της κεραμικής. Πρόκειται κυρίως για χρηστικά αγγεία, μάλλον σερβιρίσματος. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη φιάλης με ρηχό, κωνικό σώμα και εσωστρεφές χείλος, το οποίο εξωτερικά είναι διαμορφωμένο με λοξές βαθιές αυλακώσεις δίνοντας την εντύπωση στριφτού. Φέρει πάνω στο χείλος οριζόντια διχαλωτή λαβή (Πίν. 2, Σχ. 1). Υπάρχει επίσης και το σχήμα της οπισθότητης πρόχου με κάθετη υπερυψωμένη λαβή κυλινδρικής διατομής (Πίν. 2, Σχ. 5). Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας έχουν στιλβωμένες επιφάνειες μαύρου ή σκούρου φαιού χρώματος.

Κατηγορία κόκκινων στιλβωμένων. Εμφανίζεται σε ποσοστό 2,6%. Οι επιφάνειες των αγγείων είναι στιλβωμένες και έχουν σκούρο κόκκινο ή καστανό χρώμα. Τα όστρακα αυτής της κατηγορίας προέρχονται από μεσαίου μεγέθους ή μικρά αγγεία με σχετικά λεπτά τοιχώματα που σχεδόν αποκλειστικά έχουν μεσαίες προσμίξεις. Σχήματα αγγείων δεν αναγνωρίζονται.

Τα διακοσμημένα αγγεία αντιπροσωπεύονται από τις κατηγορίες των εγχάρακτων (0,6%), των εμπιέστων (2,7%), των αυλακατών (0,4%) και των διακοσμημένων με πλαστικές ταινίες με εμπιέσεις (2,1%). Με πλαστικές ταινίες είναι διακοσμημένα μεγάλων διαστάσεων αποθηκευτικά αγγεία με αδρά τοιχώματα και σπανιότερα λειασμένα (Εικ. V,1-4). Οι εγχαράξεις, κυρίως ταινίες από παράλληλες ευθείες που σχηματίζουν τρίγωνα, διακοσμούν αγγεία με μαύρα στιλβωμένα τοιχώματα (Εικ. V,5,6,8). Με εμπιέσεις διακοσμούνται οι επάνω, επίπεδα διαμορφωμένες επιφάνειες των χειλιών, κυρίως των μαύρων στιλβωμένων αγγείων. Πρόκειται για ταινίες με βαθιές λοξές εμπιέσεις που περιβάλλουν την εξωτερική πλευρά του χείλους. Τα όστρακα που είναι διακοσμημένα με αυλακώσεις είναι πολύ μικρά για να μας δώσουν στοιχεία για τα μοτίβα. Θα πρέπει όμως να είναι μικρά μαύρα στιλβωμένα αγγεία με λοξές αυλακώσεις που περιβάλλουν το πάνω μέρος του σώματος των αγγείων (Εικ. V,7,9,10).

Κατάλογος μικρών ευρημάτων

Τομή Ι

Λίθινα λειασμένα εργαλεία

ME 3. Κρουστήρας από χαλαζία. Διαστάσεις: 7,7×5,5 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,68, A: 0,30, 0,51↓ (Εικ. XII).

ME 4. Κρουστήρας σφαιρικού σχήματος, σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του. Διαστάσεις: 8,5×5,4 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,30, A: 0,36, 0,46↓ (Εικ. XII).

ΜΕ 6. Λειαντήρας σχήματος ωοειδούς. Διακρίνονται ίχνη χρήσης. Διαστάσεις: 5,7×4,6 εκ. Συντεταγμένες: Β: 0,70, Δ: 1,20, 0,45↓ (Εικ. XI).

ΜΕ 9. Λειαντήρας ελλειψοειδούς σχήματος. Διαστάσεις: 9,6×4,8 εκ. Συντεταγμένες: Ν: 0,35, Δ: 0,50, 0,77↓

ΜΕ 10. Κρουστήρας ελλειψοειδούς σχήματος από χαλαζία. Σχεδόν ακέραιος. Διαστάσεις: 10×6,5×3,7 εκ. Συντεταγμένες: Ν: 0,25, Α: 1,55, 0,92↓ (Εικ. XII).

ΜΕ 13. Λειαντήρας ελλειψοειδούς σχήματος από χαλαζία. Διαστάσεις: 6,5×3,9×2,4 εκ. Συντεταγμένες: Δ: 0,56, Β: 1,25, 0,80↓

ΜΕ 16. Λειαντήρας ελλειψοειδούς σχήματος από χαλαζία. Σώζεται ακέραιος. Διαστάσεις: 3,5×5,9×2,2 εκ. Συντεταγμένες: Β: 0,25, Α: 0,85, 0,82↓

ΜΕ 57. Ακόνι από μάρμαρο. Σώζεται ακέραιο. Διαστάσεις: 5,4×1,2 εκ. Μάλλον ΠΕΣ, βρέθηκε στην πρώτη ανασκαφική ενότητα. Συντεταγμένες: Δ: 1,69, Ν: 1,20, 0,11↓ (Εικ. XI).

Λίθινα απολεπισμένα εργαλεία

ΜΕ 2. Τμήμα πυρήνα από πυριτόλιθο χρώματος φαιού. Διαστάσεις: 3,0×2,8×1,8 εκ. Συντεταγμένες: Ν: 1,20, Δ: 1,50, 0,38↓ (Εικ. XIII).

ΜΕ 11. Ξέστρο από πυριτόλιθο χρώματος καστανού-φαιού. Έχει μία κοίλη επιφάνεια χρήσης. Διαστάσεις: 2,5×1,9×0,9 εκ. Συντεταγμένες: Ν: 1,00, Α: 1,10, 0,82↓ (Εικ. XIII).

Σφονδύλια

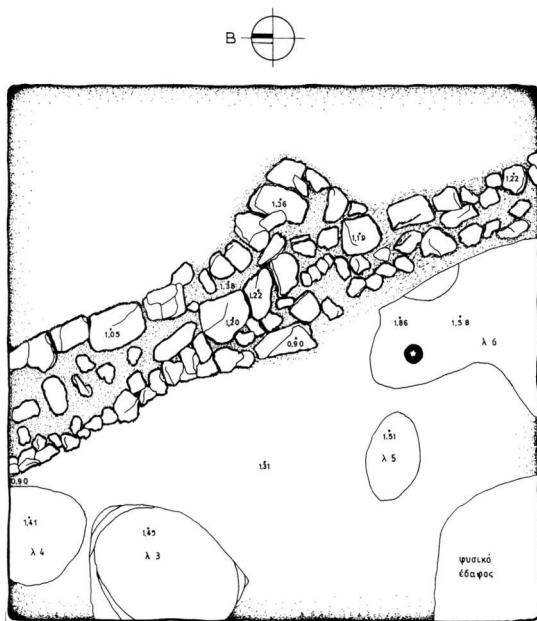
ΜΕ 5. Σφονδύλι ακέραιο από πηλό. Σχήμα αμφικωνικό. Η επιφάνεια του είναι λειασμένη. Διαστάσεις: 3,0×3,1 εκ. Συντεταγμένες: Β: 1,55, Δ: 1,08, 0,43↓ (Εικ. XVII).

ΜΕ 7. Σφονδύλι αμφικωνικού σχήματος από πηλό. Σώζεται το μισό. Η επιφάνεια του είναι καλά λειασμένη. Διαστάσεις: 3,8×2,2 εκ. Συντεταγμένες: Β: 0,65, Δ: 1,98, 0,48↓ (Εικ. XVII).

ΜΕ 8. Σφονδύλι από πηλό. Σχήμα αμφικωνικό. Σχεδόν ακέραιο. Η επιφάνεια του είναι καλά λειασμένη. Διαστάσεις: 3,6×3,9 εκ. Συντεταγμένες: Ν: 1,92, Α: 1,80, 0,54↓ (Εικ. XVII).

ΜΕ 12. Σφονδύλι από πηλό, σχεδόν ακέραιο. Σχήμα δισκοειδές. Διαστάσεις: 5,1×1,6 εκ. Στο κέντρο του δίσκου υπάρχει μικρό ξέσμα όπου και η οπή στερέωσης. Γύρω από την οπή έχει πέντε εμπέστα στίγματα. Στην περιμέτρο του δίσκου έχει ρηχές κάθετες αυλακώσεις που αποδόθηκαν με εμπέση. Συντεταγμένες: Ν: 1,46, Δ: 1,45, 0,87↓ (Εικ. XVI).

ΜΕ 17. Σφονδύλι από πηλό αμφικωνικού σχήματος. Η επιφάνειά του είναι στιλβωμένη. Διαστάσεις: 4,4×4,0 εκ. Συντεταγμένες: Β: 0,20, Δ: 1,64, 0,74↓ (Εικ. XVII).

Σχ. 3. Κάτοψη οικοδ. φάσης 2 (τομή I).

Μυλόπετρες

ΜΕ 47. Τμήμα μυλόπετρας. Διαστάσεις: 8,8x2,2 εκ. Συντεταγμένες: Β: 1,00, Α: 1,40, 0,70↓

2. Οικοδομική φάση 2 (πρώιμη εποχή σιδήρου)

Στην οικοδομική φάση II εντάσσεται λιθόκτιστος τοίχος με κατεύθυνση ΒΒΔ.-ΝΝΑ., του οποίου η ανατολική όψη είναι κατασκευασμένη από μεγάλες πέτρες, ενώ η δυτική έχει κατασκευαστεί από μικρότερες (Σχ. 3 και Εικ. ΙΙΙ). Το εσωτερικό μέρος του αποτελείται από μικρότερες και σε κάποια μόνο σημεία από μεγαλύτερες πέτρες. Η ανατολική όψη του τοίχου δείχνει να έχει κατασκευαστεί με μεγαλύτερη επιμέλεια. Το βάθος στο οποίο εμφανίστηκε κυμαίνεται από 0,90 μ. στη βόρεια παρειά, ενώ στη νότια στα 1,22 μ. Φαίνεται ότι κατά την περίοδο χρήσης του κτίσματος ο χώρος ήταν διαμορφωμένος

σε δύο κλιμακωτά επίπεδα. Στη δυτική πλευρά του τοίχου το επίπεδο ταυτίζεται σχεδόν με την επιφάνεια που αποκαλύφθηκε η ψηλότερη σωζόμενη επιφάνειά του, ενώ ανατολικά του το επίπεδο χρήσης βρίσκεται κατά ένα μέτρο περίπου χαμηλότερα. Μια τριγωνική προεξοχή, στην ανατολική όψη, με μία μόνο σειρά λίθων δεν στάθηκε δυνατό να ερμηνευθεί. Για την κατασκευή του κτίσματος αυτού φαίνεται πως έχει προηγηθεί τεχνητή διευθέτηση του χώρου στα δύο διαφορετικά επίπεδα που αναφέραμε, αφού οι αρχαιότερες επιχώσεις και κατασκευές, οι οποίες χρονολογούνται στη νεολιθική περίοδο, έχουν, στο τμήμα αυτό, μερικώς καταστραφεί. Από την κατασκευή του τοίχου και μόνο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το εσωτερικό μέρος του κτίσματος θα εκτεινόταν προς τα δυτικά.

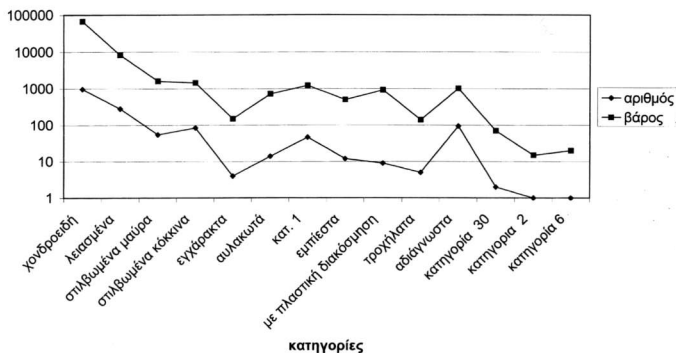
Κεραμική οικοδομικής φάσης 2

Σε αυτή την οικοδομική φάση ανήκουν 1.579 όστρακα με βάρος 83,480 κιλά. Οι κεραμικές κατηγορίες που αντιπροσωπεύονται είναι οι ίδιες με εκείνες της πρώτης φάσης αλλά με διαφορετική συχνότητα (Πίν. 5, 6).

Πίνακας 5. Κεραμική οικοδ. φάσης 2

Κατηγορίες κεραμικής	όστρακα	βάρος
χονδροειδή	966	67.380
λειασμένα	283	8.265
στιλβωμένα μαύρα	55	1.605
στιλβωμένα κόκκινα	85	1.450
εγχάρακτα	4	150
αυλακωτά	14	725
κατ. 1	47	1.225
εμπιέστα	12	500
με πλαστική διακόσμηση	9	920
τροχήλατα	5	140
αδιάγνωστα	95	1.015
κατηγορία 30	2	70
κατηγορία 2	1	15
κατηγορία 6	1	20
Σύνολο	1.579	83.480

Πίν. 6. Γράφημα κεραμικής οικοδ. φάσης 2.

Κατηγορία χονδροειδών. Το ποσοστό αυτής της κατηγορίας αυξάνεται κατά πολύ, καταλαμβάνοντας το 80,7% του συνόλου της κεραμικής αυτής της φάσης. Υπάρχει ο τύπος του χυτροειδούς αγγείου με οριζόντιες λαβές κυλινδρικής διατομής στον ώμο του και χείλος εξωστρεφές (Πίν. 2, Σχ. 4). Πρόχους με στριφτή, υπερυψωμένη λαβή (Πίν. 2, Σχ. 5). Πρόχους με οριζόντιο χείλος και υπερυψωμένη, κυλινδρικής διατομής λαβή (Πίν. 2, Σχ. 38 και 8). Μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία με ατρακτόσχημο σώμα και ανοιχτό στόμιο (Πίν. 2, Σχ. 9 και 10). Μεγάλα, μάλλον αποθηκευτικά αγγεία, με σχετικά λεπτά τοιχώματα (Πίν. 2, Σχ. 11) και πιθοειδή αγγεία με στενό στόμιο και εξωστρεφές χείλος (Πίν. 2, Σχ. 13).

Κατηγορία λειασμένων. Αντιπροσωπεύεται από το 9,6 % της κεραμικής. Διακρίνεται το σχήμα της πρόχους με οριζόντιο χείλος και υπερυψωμένη λαβή κυλινδρικής διατομής (Πίν. 2, Σχ. 7), των αγγείων με σφαιρικό σώμα και χαμηλό κωνικό λαίμο (Πίν. 2, Σχ. 3), οπισθότιμη πρόχους (Πίν. 2, Σχ. 5), μεγάλα ατρακτόσχημα αποθηκευτικά αγγεία με μεγάλο στόμιο (Πίν. 2, Σχ. 9) και μεγάλα αγγεία με κάθετες λαβές κυλινδρικής διατομής στο μέσο του σώματος (Πίν. 2, Σχ. 12).

Κατηγορία μαύρων στιλβωμένων. Εμφανίζεται σε μικρό ποσοστό, μόλις 1,5%. Αναγνωρίστηκαν μόνο τρία σχήματα. Βαθύ φιαλόσχημο αγγείο με ημισφαιρικό σώμα και κωνικό λαίμο (Πίν. 2, Σχ. 2), πρόχους με οριζόντιο χείλος και υπερυψωμένη κάθετη λαβή κυλινδρικής διατομής (Πίν. 2, Σχ. 7) και πρόχους με οριζόντιο χείλος, υπερυψωμένη κάθετη λαβή και ψηλό κωνικό λαίμο (Πίν. 2, Σχ. 8).

Κατηγορία κόκκινων στιλβωμένων. Το ποσοστό της κατηγορίας αυτής είναι 1,7%. Αναγνωρίστηκε μόνο ένα σχήμα, αυτό της οπισθόμητης πρόχου (Πίν. 2, Σχ. 5).

Τα διακοσμημένα αγγεία και σε αυτή τη φάση αντιπροσωπεύονται από τις κατηγορίες των εγχάρακτων (0,1%), των εμπιέστων (0,5%), των αυλακωτών (0,8%) και εκείνων με πλαστική ταινία με εμπιέσεις (1,1%). Τα ποσοστά της διακοσμημένης κεραμικής είναι πολύ μικρά σε σχέση με τα μη διακοσμημένα. Μόνο στα αυλακωτά στάθηκε δυνατό να αναγνωρισθεί ο τύπος της βαθιάς φιάλης με ημισφαιρικό σώμα και κωνικό λαμό. Στον ώμο του φέρει ταινία από λοξές βαθιές αυλακώσεις. Όπως και στη φάση I, έτσι και εδώ διακοσμούνται κυρίως τα στιλβωμένα αγγεία με εξαίρεση εκείνα που έχουν διακόσμηση από πλαστικές ταινίες.

Κατάλογος μικρών ευρημάτων

Τομή I

Λίθινα λειασμένα εργαλεία

ME 26. Λειαντήρας από χαλαζία, ελλειψοειδούς σχήματος. Διαστάσεις: 5,9×3,4×2,2 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,23, A: 1,79, 0,97↓

ME 27. Κρουστήρας από χαλαζία. Σώζεται τμήμα του. Σχήμα ακανόνιστο. Διαστάσεις: 7,6×5,5×3,6 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,64, A: 1,45, 0,99↓

ME 28. Λειαντήρας από μάρμαρο. Σώζεται τμήμα του. Διαστάσεις: 6,5×3,9×2,0 εκ. Συντεταγμένες: B: 2,00, A: 0,43, 1,15↓ (Εικ. XI).

ME 31. Λειαντήρας σφαιρικού σχήματος, αέριαιος. Διαστάσεις: 4,5×4,2×2,7 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,20, A: 0,85, 1,23↓

ME 32. Κρουστήρας από χαλαζία, σφαιρικού σχήματος, σχεδόν αέριαιος. Διαστάσεις: 8,0×5,9 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,37, A: 1,50, 0,91↓ (Εικ. XII).

ME 35. Κρουστήρας ωοειδούς σχήματος από χαλαζία. Σώζεται αέριαιος. Διαστάσεις: 8,8×4,7 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,60, A: 1,34, 1,31↓ (Εικ. XII).

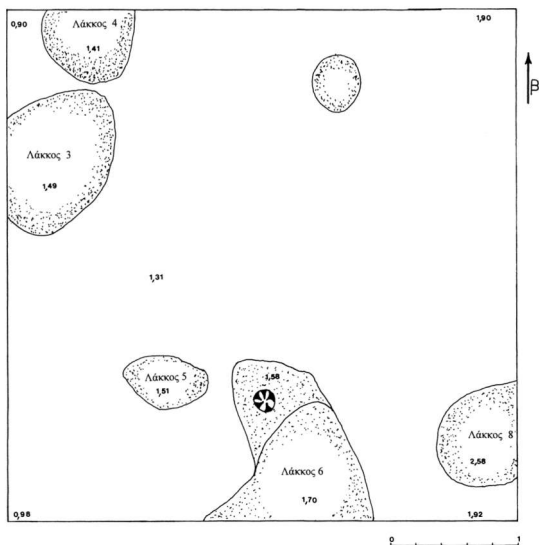
ME 40. Λειαντήρας ελλειψοειδούς σχήματος. Σώζεται αέριαιος. Διαστάσεις: 7,2×4,6 εκ. Συντεταγμένες: N: 1,73, A: 0,30, 1,59↓

ME 43. Κρουστήρας αέριαιος από χαλαζία. Διαστάσεις: 7,6×5,8×4,1 εκ. Συντεταγμένες: N: 0,40, A: 0,08, 1,79↓

ME 45. Κρουστήρας από χαλαζία. Σώζεται τμήμα του. Διαστάσεις: 5,4×4,8×1,9 εκ. Συντεταγμένες: A: 1,25, B: 1,06, 1,58↓ (Εικ. XI).

Λίθινα απολεπισμένα εργαλεία

ME 18. Λεπίδα από πυριτόλιθο χρώματος καστανού. Διαστάσεις: 6,9×1,9×0,5 εκ. Λείπει το ένα πέρας της. Διατομή τραπεζοειδή. Οι κόψεις της είναι επεξεργασμένες. Συντεταγμένες: B: 1,50, A: 0,48, 0,97↓ (Εικ. XIII).

Σχ. 4. Κάτοψη οικοδ. φάσης 1 (τομή I).

ΜΕ 33. Φολίδα από χαλαζία, ακέραιη. Διαστάσεις: $4,8 \times 3,0 \times 1,1$ εκ. Συντεταγμένες: Δ: 0,15, Β: 1,18, 0,79↓ (Εικ. XIV).

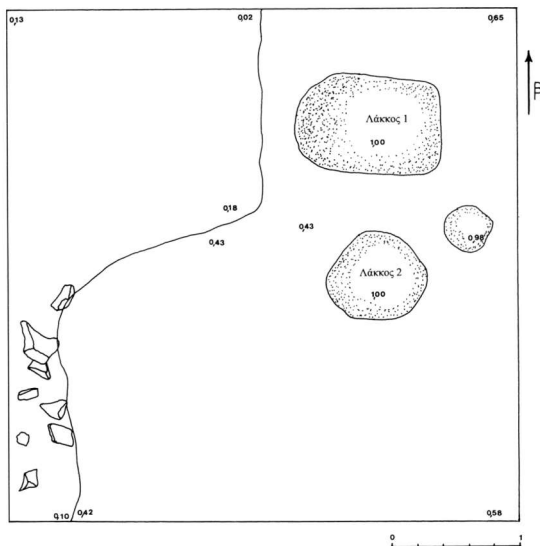
Σφονδύλια

ΜΕ 29. Σφονδύλι από πηλό, αμφικωνικού σχήματος. Η επιφάνειά του είναι στιλβωμένη. Διαστάσεις: $3,4 \times 3,0$ εκ. Συντεταγμένες: Ν: 1,90, Α: 0,43, 1,20↓ (Εικ. XVII).

ΜΕ 42. Σφονδύλι από πηλό, αμφικωνικού σχήματος. Διαστάσεις: $3,2 \times 3,6$ εκ. Η επιφάνειά του είναι στιλβωμένη. Συντεταγμένες: Α: 0,30, Β: 1,92, 1,60↓ (Εικ. XVII).

Οστέινα διακοσμητικά στοιχεία

ΜΕ 19-25. Τμήματα διακόσμησης από οστό. Σχήμα τριγωνικό. Πρόκειται μάλλον για επίθετη διακόσμηση από ξύλινο κιβώτιο. Είναι διακοσμημένα με μικρούς εγχάρακτους κύκλους με στίγμα στο κέντρο τους. Β: 0,10, Α: 0,93, 0,97↓ (Εικ. XV).

Σχ. 5. Κάτοψη οικοδ. φάσης 1 (τομή II).

3. Οικοδομική φάση 1 (νεότερη νεολιθική)

Στις τομές που ανασκάφηκαν η νεολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται με ένα στρώμα πάχους 20-40 εκ. Οι επιχώσεις βέβαια, πριν την εγκατάσταση της εποχής του σιδήρου, θα πρέπει να είχαν μεγαλύτερο πάχος, έχουν όμως καταστραφεί, όπως διαπιστώνεται τουλάχιστον από τον μέχρι τώρα ανακαμμένο χώρο, από τις ισοπεδώσεις για τη δημιουργία κλιμακωτών επιπέδων στα οποία κατασκευάστηκαν τα κτίσματα. Όπως διαπιστώνεται ανασκαφικά, παρόμοιες επεμβάσεις έχουν γίνει και κατά τη νεολιθική περίοδο. Φαίνεται ότι επειδή η πλαγιά του λόφου, τουλάχιστον στο σημείο που έχουμε επιλέξει για την διεξαγωγή των τομών, έχει μεγάλη κλίση, διαμορφώθηκε έτσι ώστε να διευκολύνει την κατασκευή των κτισμάτων σε ομαλό έδαφος.

Η νεολιθική εγκατάσταση έχει συντελεστεί πάνω στο φυσικό έδαφος της κορυφής του λόφου. Αποκαλύφθηκαν οκτώ λάκκοι σκαμμένοι μέσα στο φυσικό έδαφος (Σχ. 4, 5 και Εικ. IV). Η κάτοψη των λάκκων είναι συνήθως κυκλική, εκτός από δύο που έχουν ο ένας ελλειψοειδή και ο άλλος τετράπλευρη κάτοψη. Το στόμιο του λάκκου 6 έχει ακανόνιστου σχήματος κάτοψη, ενώ ο

πυθμένας του καταλήγει σε μικρό κυκλικό λάκκο. Εντός του λάκκου 6 εντοπίστηκε και μία πασσαλότρυπα. Η διάμετρος των κυκλικών λάκκων κυμαίνεται από 1,00-0,40 μ., οι διαστάσεις του ελλειψοειδούς είναι 0,60x0,40 μ. και του τετράπλευρου 0,70x0,80 μ. Το βάθος τους συνήθως κυμαίνεται μεταξύ των 40-30 εκ. και σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνά τα 70 εκ. Η χρήση αυτών των λάκκων δεν στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί, καθώς και τα υπολείμματα που βρέθηκαν μέσα σε αυτούς δεν διέφεραν —ούτε ως προς το είδος, ούτε ως προς τα ποσοστά— από εκείνα που υπήρχαν στην επίχωση που τους κάλυπτε. Με βάση τις διαστάσεις τους θα μπορούσαν ενδεχομένως να έχουν χρησιμοποιηθεί για την υποδοχή αποθηκευτικών καλαθιών ή ακόμα και αγγείων. Μία πασσαλότρυπα που βρέθηκε εντός των ορίων ενός από τους λάκκους ίσως να στηριζε πάσσαλο που υποβάσταζε κάποια κατασκευή με την οποία καλυπτόταν ο χώρος.

Κεραμική οικοδομικής φάσης I

Η κεραμική αυτής της φάσης προέρχεται από τις τομές I και II. Στην τομή I βρέθηκαν 1.031 όστρακα με βάρος 27,239 κιλά και στην τομή II 849 όστρακα με βάρος 24,900 κιλά (Πίν. 7, 8). Η ταξινόμηση της νεολιθικής κεραμικής βασίστηκε στις κατηγορίες της κεραμικής και τους τύπους των αγγείων της Δήμητρας και των Βασιλικών¹³, με σκοπό πάντα την παράθεση συγγραμμάτων δεδομένων.

Κατηγορία 4. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται όστρακα αγγείων με αδρή ή λειασμένη επιφάνεια χρώματος φαιού-μαύρου ή καστανού-κόκκινου, συνήθως με χοντρά τοιχώματα. Ο πηλός τους έχει μεσαίες ή χοντρές προσμίξεις από μη πλαστικά υλικά (χαλαζίας, ασβεστόλιθος κτλ.). Το ποσοστό της είναι, με βάση το βάρος, 70,8% της κεραμικής αυτής της φάσης. Στο μεγαλύτερο τους ποσοστό πρόκειται για όστρακα αποθηκευτικών αγγείων ή μαγειρικών σκευών. Αναγνωρίζονται οι παρακάτω τύποι: αγγεία με σφαιρικά σώματα και κυλινδρικό λαμό (Πίν. 1, Σχ. 2), βαθιές ημισφαιρικές φιάλες (Πίν. 1, Σχ. 3), σφαιρικές φιάλες (Πίν. 1, Σχ. 6), φιάλες με κωνικά τοιχώματα (Πίν. 1, Σχ. 10), μεγάλα αγγεία με σφαιρικό σώμα και χαμηλό κυλινδρικό λαμό (Πίν. 1, Σχ. 8), χυτροειδή αγγεία με κωνικό σώμα και δύο ή τέσσερις λαβές (Πίν. 1, Σχ. 14), κλειστά αμφικωνικά αγγεία με ψηλό κυλινδρικό λαμό (Πίν. 1, Σχ. 20), φρουτιέρες (Πίν. 1, Σχ. 16), μεγάλες οηχές φιάλες (Πίν. 1, Σχ. 22 και 27) και φιάλες με ημισφαιρικό σώμα και χείλος που είναι έντονα τονισμένο εσωτερικά (Πίν. 1, Σχ. 29).

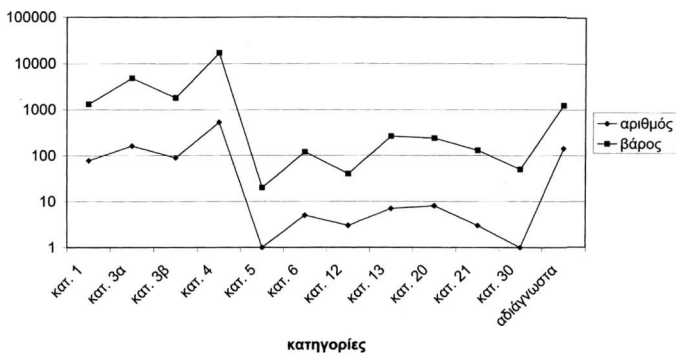
Κατηγορία 3α. Καλά ως πολύ καλά στιλβωμένα αγγεία μαύρου χρώματος και σπανιότερα φαιού. Αντιπροσωπεύεται από το 10% της κεραμικής. Ο

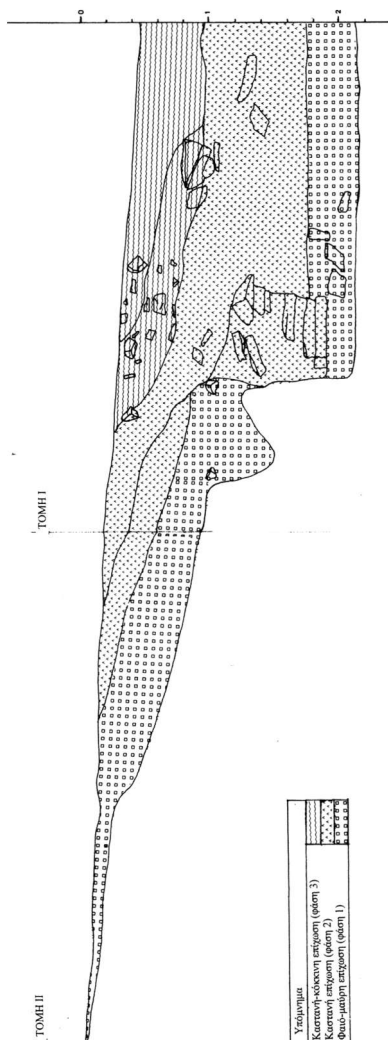
13. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες*, σσ. 40-76.

Πίνακας 7. Κεραμική οικοδ. φάσης 1 (NN).

Κατηγορίες κεραμικής	όστρακα	βάρος
κατ. 1	78	1.315
κατ. 3α	162	4.810
κατ. 3β	89	1.800
κατ. 4	531	17.130
κατ. 5	1	20
κατ. 6	5	120
κατ. 12	3	40
κατ. 13	7	265
κατ. 20	8	240
κατ. 21	3	130
κατ. 30	1	50
αδιάνγνωστα	142	1.230
Σύνολο NN	1.031	27.240

Πίν. 8. Γράφημα κεραμικής οικοδ. φάσης 1.

Σχ. 6. Στραματογράμματα βόρειας παρειάς τομών I και II.

πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμίξεις και σπάνια υπάρχουν μεσαίου μεγέθους προσμίξεις, κυρίως σε μεγάλο μέγεθος αγγεία. Η κατάσταση στην οποία σώζονται τα όστρακα, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι διαβρωμένα, καθιστά δύσκολη τη διαπίστωση ύπαρξης επιχρίσματος. Υπάρχει το σχήμα της ανοιχτής φιάλης με κωνικό σώμα και τονισμένο το χείλος στην εξωτερική πλευρά (Πίν. 1, Σχ. 7), μεγάλες φιάλες με ημισφαιρικό σώμα (Πίν. 1, Σχ. 22), βαθιές φιάλες με ελαφρά εσωστρεφές χείλος (Πίν. 1, Σχ. 24), μεγάλα σφαιρικά αγγεία με κυλινδρικό λαμό και ταινιωτές λαβές στον ώμο (Πίν. 1, Σχ. 25 και Εικ. VIII,1). Φιάλες με ημισφαιρικό σώμα και χείλος εσωτερικά τονισμένο (Πίν. 1, Σχ. 29) και μεγάλα ανοιχτά αμφικωνικά αγγεία (Πίν. 1, Σχ. 31).

Κατηγορία 3β. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύει αγγεία με λεπτό κόκκινο επίχρισμα πολύ καλά στιλβωμένο, το οποίο όμως στα περισσότερα όστρακα έχει διαβρωθεί και μόνο ίχνη του σώζονται. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος και χωρίς προσμίξεις. Το ποσοστό αυτής της κατηγορίας είναι 5,6%. Αναγνωρίζονται οι τύποι των αγγείων 24, 14, 10, 30, 22, 24, 29, 27, 16, 8, 6 (Πίν. 1 και Εικ. VIII,2).

Κατηγορία 13. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται λίγα όστρακα στα οποία η διακόσμηση έχει αποδοθεί με εγχάραξη. Αντιπροσωπεύουν το 0,5% της κεραμικής. Το μέγεθος των οστράκων είναι πολύ μικρό και δεν μας δίνεται η δυνατότητα να αναγνωρίσουμε σχήματα ή ακόμα και μοτίβα.

Κατηγορία 20. Πρόκειται για αγγεία διακοσμημένα με επάλληλες αυλακώσεις, κυρίως στο επάνω μέρος του σώματος τους. Η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σε πολύ μικρό ποσοστό, που μόλις φθάνει το 0,48%. Τύποι αγγείων δεν αναγνωρίστηκαν.

Κατηγορία 21. Αγγεία που φέρουν στο σώμα διακόσμηση από ταινία που αποδίδεται με σειρά εμπίεσεων. Και αυτή η κατηγορία αντιπροσωπεύεται από πολύ λίγα όστρακα που φθάνουν σε ποσοστό 0,44%. Μοτίβα και τύποι αγγείων δεν αναγνωρίζονται.

Κατηγορία 1. Γραπτά αγγεία με μαύρη διακόσμηση σε κόκκινο φόντο. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται από το 8,25% της κεραμικής. Η διατήρηση των οστράκων είναι παρόμοια με εκείνη της κατηγορίας 3β. Τα όστρακα είναι πολύ διαβρωμένα και πολλές φορές δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ αυτής και της 3β. Υπάρχει πιθανότητα κάποια όστρακα να ανήκουν στην 3β. Η γραπτή διακόσμηση μαύρου χρώματος πάνω σε κόκκινο πολύ καλά στιλβωμένο επίχρισμα έχει μοτίβα ελικοειδή. Τα ανοιχτά αγγεία είναι διακοσμημένα και εσωτερικά. Ο πηλός είναι καθαρός χωρίς προσμίξεις. Αντιπροσωπεύονται οι τύποι των αγγείων: 1, 3, 8, 10, 14, 17, 23, 24, 31 (Πίν. 1 και Εικ. IX, X).

Κατηγορία 30. Αγγεία με κοκκινωπή, πολλές φορές βυσσινή διακόσμηση,

σε υποκίτρινο ή ανοιχτό μπλεζ φόντο. Η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται από το 0,18% της κεραμικής. Τα όστρακα είναι πολύ μικρά (μέσο βάρος 10 γραμμάρια) και δεν παρέχουν πληροφορίες ούτε για τους τύπους αλλά ούτε για τα μοτίβα. Κάποια από τα όστρακα δεν έχουν διακόσμηση, αλλά η επιφάνεια τους είναι η χαρακτηριστική για αυτή την κατηγορία. Δεν αναγνωρίστηκαν τύποι αγγείων.

Κατηγορία 6. Γραπτά αγγεία με καφέ κόκκινη διακόσμηση σε καφετί φόντο. Το ποσοστό της είναι 0,23%. Και σε αυτή την κατηγορία τα όστρακα που βρέθηκαν είναι πολύ μικρά και δεν παρέχουν πληροφορίες για σχήματα ή μοτίβα.

Κατηγορία 12. Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν όλα τα όστρακα τα οποία προέρχονται από γραπτά αγγεία, που όμως ή λόγω της κακής διατήρησης της επιφάνειας ή του μικρού μεγέθους τους δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθεί σε ποια κατηγορία ανήκουν. Το ποσοστό αυτών των οστράκων είναι 0,076%.

Κατηγορία 5. Αγγεία διακοσμημένα με γραφίτη. Βρέθηκε μόνο ένα όστρακο με βάρος 20 γραμμάρια. Το όστρακο είναι πολύ μικρό και δεν παρέχει στοιχεία. Το ποσοστό το οποίο αντιπροσωπεύει είναι μόλις 0,038%.

Κατηγορία 23. Αγγεία με γραπτή διακόσμηση με γραμμές ή ταινίες καφετί σε κιτρινωπή στιλβωμένη επιφάνεια. Αντιπροσωπεύεται μόνο από ένα όστρακο με βάρος 90 γραμμάρια (0,17%).

Μικρά ευρήματα οικοδομικής φάσης 1

Τομή Ι

Λίθινα λειασμένα εργαλεία

ΜΕ 44. Λειαντήρας, αέριος. Διαστάσεις: 6,1×2,8×2,3 εκ. Συντεταγμένες: Α: 0,70, Ν: 0,92, 1,58↓ (Εικ. XI).

Λίθινα απολεπισμένα εργαλεία

ΜΕ 34. Φολίδα από χαλαζία. Διαστάσεις: 2,8×2,2×0,7 εκ. Συντεταγμένες: Β: 1,00, Δ: 0,40, 1,45↓ (Εικ. XIV).

ΜΕ 50. Λεπίδα από χαλαζία. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 2,3×1,9×0,9 εκ. Συντεταγμένες: Β: 1,50, Α: 1,80, 1,97↓ (Εικ. XIV).

ΜΕ 52. Φολίδα από χαλαζία. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 3,5×3,6×0,6 εκ. Συντεταγμένες: Α: 1,44, Β: 1,42, 1,97↓ (Εικ. XIV).

ΜΕ 53. Φολίδα από χαλαζία. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 1,8×1,4×0,4 εκ. Συντεταγμένες: Α: 0,31, Β: 1,73, 1,97↓

ΜΕ 59. Φολίδα από χαλαζία. Διαστάσεις: 3,5×2,4×0,9 εκ. Συντεταγμένες: Β: 1,05, Δ: 0,35, 1,38↓ (Εικ. XIV).

ME 78. Λεπίδα από χαλαζία. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 3,9×1,3×0,8 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,35, A: 1,15, 1,80↓ (Εικ. XIV).

Χάλκινα εργαλεία

ME 38. Χάλκινη περόνη. Σώζεται ακέραια. Διαστάσεις: 10,5×0,45 εκ. Η διατομή της είναι τετράγωνη. Η κεφαλή της είναι διαμορφωμένη με το στρίψιμο του ελάσματος, έτσι ώστε να σχηματίζει κύκλο. Συντεταγμένες: N: 1,00, Δ: 1,15, 1,22↓ (Εικ. XXI).

Υφαντικά βάση

ME 39. Υφαντικό βάρος από πηλό, κωνικό σχήματος. Σώζεται ακέραιο. Διαστάσεις: 8,8×12,1 εκ. Συντεταγμένες: N: 0,15, A: 1,60, 1,35↓ (Εικ. XV-III).

ME 63. Υφαντικό βάρος από πηλό. Σώζεται το πάνω μέρος του. Διαστάσεις: 4,8×5,6×3,5 εκ. Συντεταγμένες: N: 0,75, A: 1,90, 1,50↓

Διάφορα

ME 41. Δισκίο από πηλό, ίσως κουμπί. Στο κέντρο του, όπου και η οπή, δημιουργείται έξαμα. Διαστάσεις: 3,0×1,3 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,95, Δ: 0,40, 1,45↓ (Εικ. XVI).

ME 76. Μικύλο αγγείο. Σώζεται η βάση, τμήμα από το σώμα και το χείλος του. Χρώμα καστανό. Συντεταγμένες: N: 0,30, A: 1,70, 1,30↓

ME 80. Πόδι τράπεζας. Σώζεται τμήμα του. Συντεταγμένες: N: 1,50, A: 1,55, 1,70↓ (Εικ. XXII).

Τομή II

Λίθινα λειασμένα εργαλεία

ME 56. Κρουστήρας σφαιρικού σχήματος. Σώζεται ακέραιος. Διάμετρος: 5,2×4,0 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,10, A: 1,00, 0,18↓ (Εικ. XII).

ME 58. Κρουστήρας από χαλαζία. Σφαιρικού σχήματος. Σώζεται σχεδόν ακέραιος. Διάμετρος: 5,2 εκ. Συντεταγμένες: N: 1,66, Δ: 1,87, 0,19↓

ME 72. Κρουστήρας από βότσαλο, ελλειψοειδούς σχήματος. Σώζεται τμήμα του. Διαστάσεις: 10,8×4,1 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,00, A: 0,35, 0,65↓

ME 73. Κρουστήρας από χαλαζία. Σώζεται τμήμα του. Διαστάσεις: 6,7×3,7×2,7 εκ. Συντεταγμένες: N: 1,50, A: 1,35, 0,70↓

ME 74. Λειαντήρας από βότσαλο ελλειψοειδούς σχήματος. Διαστάσεις: 5,2×2,5×1,4 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,36, A: 0,80, 0,68↓ (Εικ. XI).

Λίθινα απολεπισμένα εργαλεία

ME 60. Λεπίδα από πυριτόλιθο χρώματος σκούρου καστανού. Η μία κόψη της είναι επεξεργασμένη. Διαστάσεις: 2,5×2,1×0,6 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,40, Δ: 1,75, 0,02↓ (Εικ. XIII).

ME 66. Ξέστρο από πυριτόλιθο. Σώζεται ακέραιο. Διαστάσεις: 2,7×2,3×0,8 εκ. Συντεταγμένες: A: 0,15, B: 0,70, 0,50↓ (Εικ. XIII).

ME 67. Λεπίδα από χαλαζία, τριγωνικής διατομής. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 3,1×1,3×0,8 εκ. Συντεταγμένες: A: 0,14, B: 1,25, 0,50↓

ME 68. Ξέστρο από πυριτόλιθο χρώματος μελί. Διαστάσεις: 2,7×2,3×0,7 εκ. Συντεταγμένες: A: 0,04, N: 1,13, 0,61↓ (Εικ. XIII).

ME 69. Λεπίδα από χαλαζία, τραπεζιόσχημης διατομής. Σώζεται τμήμα της. Διαστάσεις: 2,1×1,2×0,5 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,50, A: 0,30, 0,64↓ (Εικ. XIV).

Υφαντικά βάρη

ME 70. Υφαντικό βάρος από πηλό, κωδωνόσχημο. Σώζεται ακέραιο. Διαστάσεις: 8,7×14,0 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,80, A: 0,25, 0,64↓ (Εικ. XV-III).

ME 71. Υφαντικό βάρος από πηλό. Σώζεται τμήμα του στο οποίο διακρίνεται και η διάτρηση για την ανάρτηση. Διαστάσεις: 5,8×5,7 εκ. Συντεταγμένες: B: 1,05, A: 0,25, 0,60↓

Διάφορα

ME 61. Σφραγίδα από πηλό. Σώζεται ακέραια. Το σφράγισμα αποτελείται από ταινία που δημιουργείται από σειρά εμπιέσεων, πλαισιωμένη από δύο σειρές κάθετων προς αυτήν εγχαραξέων. Στο άκρο της λαβής έχει εγχαρακτο σταυρό. Διαστάσεις: 4,5×3,8×1,7 εκ. Συντεταγμένες: B: 0,25, A: 0,28, 0,41↓ (Εικ. XIX).

ME 62. Ειδώλιο από πηλό. Σώζεται το κεφάλι. Το πρόσωπο αποδίδεται με μια επίπεδη επιφάνεια πάνω στην οποία τονίζονται μόνο τα μάτια με δύο εγχαραξέις σε σχήμα «v». Τα μαλλιά αποδίδονται με τρεις εγχάρακτες γραμμές. Διαστάσεις: 3,1×3,3×1,4 εκ. Συντεταγμένες: N: 0,98, Δ: 1,45, 0,30↓ (Εικ. XX).

ME 65. Πόδι τράπεζας από πηλό. Σώζονται δύο κομμάτια. Συντεταγμένες: N: 1,45, A: 1,00, 0,25↓ (Εικ. XXII).

Γενικές παρατηρήσεις

Η ανεύρεση νεολιθικών οικισμών σε οροπέδια δεν είναι πια σπάνιο φαινόμενο (π.χ. νεολιθικός οικισμός Δροσιάς Ν. Πέλλας, οικισμός Κίτρινης Λίμνης Πτολεμαΐδας): σπάνιος όμως είναι ο εντοπισμός νεολιθικών θέσεων όπως της Αγίας Λυδίας σε απότομους λόφους πάνω από πεδινές εκτάσεις. Φαίνεται ότι οι εκτάσεις αυτές ήταν βαλτώδεις όχι μόνο στους προϊστορικούς αλλά και στους ιστορικούς χρόνους (βλ. αλλουβιακές αποθέσεις στους γεωλογικούς χάρτες), γεγονός που φαίνεται ότι δεν επέτρεπε την εγκατάσταση οικι-

σμών και μάλιστα νεολιθικών. Γι' αυτό η νεολιθική εγκατάσταση της Αγίας Λυδίας πάνω στο λόφο ή θα πρέπει να θεωρηθεί ως σταθμός (διαμετακομιστικός;) των μεγάλων νεολιθικών θέσεων της ενδοχώρας ή να θεωρηθεί ως μια θέση σε περιοχή οριακά παραγωγική¹⁴. Άποψη μας, και όχι μόνο δική μας, είναι ότι η παραγωγικότητα έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο στους μηχανισμούς της χρήσης γης (marginal colonisation)¹⁵. Πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε η αύξηση της ανθρώπινης εργασίας. Επίσης ο οικισμός της Αγίας Λυδίας, χωρίς να έπαψε να παίζει τον όποιο ρόλο υποσταθμού ή δορυφορικού οικισμού, δεν θα έπαινε να επιβιώνει καταρχήν από τον περιβάλλοντα παραγωγικό του χώρο. Και αυτόν θα πρέπει να τον αναζητούσαν σε μικροεκτάσεις που προσφερόντουσαν στην ευρύτερη περιοχή, έξω από τον οικισμό, ο οποίος, με βάση τις επιφανειακές ενδείξεις, δεν θα πρέπει να ήταν πολύ μικρός σε έκταση. Θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 5 στρέμματα. Με ανάλογο τρόπο θα ξεπερνιόντουσαν τα προβλήματα επιβίωσης τόσο κατά την YEX (που διαπιστώθηκε μόνο από λίγα όστρακα) όσο και κατά την ΕΣ, τόσο εδώ όσο και σε άλλους ανάλογους ως προς τη θέση και τα χαρακτηριστικά οικισμούς της ευρύτερης περιοχής. Δυστυχώς, για λόγους απρόβλεπτων δυσκολιών δεν έγινε δυνατή η περιουλλογή αρχαιοβοτανολογικού υλικού, έτσι ώστε να διαπιστωθεί κάποια εξάρτηση των κατοίκων από καρπούς (κάστανα, καρδιά, σύκα κτλ.), κενό το οποίο θα συμπληρωθεί με μία πολύ πιθανή μελλοντική ανασκαφή. Κατά την ανασκαφή, πάντως, δεν εντοπίστηκε σε κάποιο σημείο συσσώρευση καρπών και μάλιστα κάποιου μεγέθους. Επίσης, αν κρίνει κανείς από το παλαιοζωολογικό υλικό, τα ποσοστά των ζώων από κυνήγι είναι μηδαμινά τόσο στην νεολιθική όσο και στην εποχή του σιδήρου. Η έλλειψη χερσαίων οστέων θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι η προτίμηση στα θαλασσινά είναι σαφής, όταν οι αποστάσεις δεν είναι αποτρεπτικές· στην περίπτωση μας μάλιστα αυτές ήταν ακόμη μειωμένες από τις σημερινές, λόγω των βάλτων αλλά και της πλησιέστερης τότε ακτογραμμής¹⁶.

Με βάση τις ποσοτικές αναλογίες της black on red κεραμικής (Πίν. 7) σε σχέση αφενός με αυτήν της Δήμητρας και αφετέρου με της Θέρμης, των

14. P. L. J. Halstead, «The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece», C. Mathers - S. Stoddart (εκδ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, Sheffield 1994, σσ. 195-219.

15. Δ. Γραμμένος, «Η Μακεδονία κατά την εποχή του χαλκού. Μία κοινωνικοοικονομική θέωση με τα δεδομένα κυρίως της επιφανειακής έρευνας», *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου «Το Αιγαίο και η Ευρώπη κατά τη 2η χιλιετία», στο πλαίσιο του Προγράμματος του Συμβουλίου της Ευρώπης «Η εποχή του χαλκού: η πρώτη "χρυσή εποχή" της Ευρώπης», Αθήνα 9-11 Ιουνίου 1995*, (υπό έκδοση).

16. Ο. Ψυχογιού-Smith, «Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας», Γ. Ασιάνης, *Η προϊστορία της Μακεδονίας I. Η νεολιθική εποχή*, Αθήνα 1992, σσ. 21-27.

Βασιλικών και της Σταυρούπολης¹⁷, θα λέγαμε ότι η βασική άποψη —καλύτερα αρχή— είναι ότι η σχέση της απόστασης και της διαφοροποίησης των τεχνολογμάτων στον χώρο είναι ευθέως ανάλογη¹⁸. Στη Δήμητρα η black op red κεραμική αντιπροσωπεύεται από 1.785 όστρακα με βάρος 18,355 κιλά και στα Βασιλικά με 202 όστρακα με βάρος 2.690 κιλά. Στη Σταυρούπολη, αν και δεν έχει ολοκληρωθεί η καταγραφή της κεραμικής, τα ποσοστά της black op red φαίνεται ότι είναι αντίστοιχα με εκείνα των Βασιλικών. Το ίδιο ίσως θα μπορούσε να πει κανείς και για την μεταλλουργία. Η ανεύρεση του ελάσματος από χαλκό σε νεολιθικό λάκκο απορριμμάτων σε συνδυασμό με την ανυπαρξία, προς το παρόν, μεταλλουργικών δραστηριοτήτων δυτικότερα θα μπορούσε ίσως να ενταχθεί στην ίδια άποψη.

Η αποκάλυψη ενός νεολιθικού οικισμού στην κορυφή απομονωμένου λόφου, σε μια περιοχή με διαφορετικές προϋποθέσεις από πλευράς, νεολιθικού κυρίως, περιβάλλοντος, υπόσχεται —τουλάχιστον για την Κεντρική Μακεδονία— νέα στοιχεία, όπως π.χ. για τη σχέση περιβάλλοντος - παραγωγικότητας - ανθρώπινης εργασίας, ενόψει μάλιστα και της επικείμενης ίσως ανασκαφής του συνόλου του.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- S. Andreou - K. Kotsakis, «Prehistoric Rural Communities in Perspective: The Langadas Survey Project», P. N. Doukellis, L. G. Mendoni (εκδ.), *Structures rurales et societes antiques, Actes du colloque de Corfou 1992*, Paris 1994, σσ. 17-25.
- Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, «Μυκηναϊκή παρουσία;», «Μυκηναϊκή περιφέρεια;»: Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής Χαλκού στη Μακεδονία», *Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου» Λαμία 1994*, Λαμία 1999, σσ. 107-116.
- Π. Αδάμ-Βελένη, «Αρχαίο φρούριο στα Βρασνά», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 415.
- Π. Αδάμ-Βελένη, «Τοπογραφικά Μυγδονίας και Βισαλτίας», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 1-17.
- Δ. Γραμμένος - Μ. Παπλά - Ντ. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης. Ανασκαφική περίοδος 1987», *Μακεδονικά ΚΖ'* (1989-1990) 223-288.
- Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991.

17. Δ. Γραμμένος - Μ. Παπλά - Ντ. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης. Ανασκαφική περίοδος 1987», *Μακεδονικά ΚΖ* (1989-1990) 244-294· Δ. Γραμμένος - Μ. Παπλά - Ντ. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Χ. Μαργακού - Τ. Βαλαμώτη - Γ. Συρίδης - Ε. Μακρή - Ρ. Χρηστίδου, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989», *Μακεδονικά ΚΗ'* (1991-1992) 394-407· Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες*, σσ. 40-76 και εικ. Α-Γ.

18. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθική Μακεδονία*, σσ. 313-316.

- Δ. Γραμμένος - Μ. Παπτά - Ντ. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Χ. Μαραγκού - Τ. Βαλαμώτη - Γ. Συρίδης - Ε. Μαρκή - Ρ. Χρηστίδου, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989», *Μακεδονικά ΚΗ'* (1991-1992) 381-501.
- Δ. Γραμμένος, «Η Μακεδονία κατά την εποχή του χαλκού. Μία κοινωνικοοικονομική θεώρηση με τα δεδομένα κυρίως της επιφανειακής έρευνας», *Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου «Το Αιγαίο και η Ευρώπη κατά τη 2η χιλιετία», στο πλαίσιο του Προγράμματος του Συμβουλίου της Ευρώπης «Η εποχή του χαλκού: η πρώτη "χρυσή εποχή" της Ευρώπης», Αθήνα 9-11 Ιουνίου 1995, (υπό έκδοση).*
- Δ. Γραμμένος, *Νεολιθική Μακεδονία*, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1997.
- Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέτσιος - Σ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Δ. Γραμμένος - Σ. Κώτσος - Α. Χατζούδη, *Ανασκαφές στον νεολιθικό οικισμό της Σταυρούπολης*, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 305-315.
- Σ. Κώτσος, «Ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό της Δροσιάς», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 195-202.
- Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ρεντίνα Ι*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κ. Σούρεφ, «Η βόρεια περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου: Προβλήματα οριοθέτησης και ερμηνείας», *Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου», Λαμία 1994, Λαμία 1999, σσ. 15-19.*
- R. Treuil, *Dikili Tash. Village prehistorique de Macédoine orientale*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément XXIV, École Française d'Athènes 1992, σσ. 3-17.
- Μ. Φωτιάδης, «Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 51-61.
- Μ. Φωτιάδης, «Η προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης 1988. Μια σύντομη έκθεση», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 41-54.
- Μ. Φωτιάδης - Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Κίτρινη Λίμνη: Διαχρονική σύνοψη, ραδιοχρονολογήσεις, και η ανασκαφή του 1993», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 19-31.
- P. L. J. Halstead, «The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece», C. Mathers - S. Stoddart (εκδ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, Sheffield 1994, σσ. 195-219.
- A. Hochstetter, «Die handgemachte Keramik», *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze-und Eisenzeit Makedonies 1975-1979*. *PAS* 3, Berlin 1985.
- Ο. Ψυχογιού-Smith, «Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας», Γ. Ασλάνης, *Η προϊστορία της Μακεδονίας Ι. Η νεολιθική εποχή*, Αθήνα 1992, σσ. 24-27.

SUMMARY

D. Grammenos - S. Kotsos, *Excavation of a Prehistoric Settlement of the Late Neolithic Era and Early Iron Age on St. Lydia's Hill, Asprovalta.*

The prehistoric settlement of St. Lydia lies on top of an isolated hill 155 m. high at the northern end of the Asprovalta plain. The section of the plain to the south-west of the hill has been formed by alluvial deposits with a high sand and gravel content, which means the soil is not particularly productive.

The exploratory excavation that was carried out in the summer of 1996 brought to light three construction phases, of which the two most recent ones (phase 3 and phase 2) date from the Early Iron Age, while the oldest one (phase 1) dates to the Late Neolithic Era. Two successive trenches, 4x4 m. in size, were excavated on the NE side of the plateau of the hill. In construction phase 3 the east wall of a building and the remains of two hearths were uncovered. A larger hearth that was uncovered to the east of the wall appears to have been situated in some external area of the house. The excavation of construction phase 2 revealed part of a wall which, on the basis of the excavation data, also appears to have formed part of the east wall of a house.

The pottery from the Early Iron Age is mainly coarse ware, while there is a smaller quantity of pots with polished interiors. Burnished black and red pots are very few in number.

The fill of construction phase 1 has been very largely destroyed by the Early Iron Age buildings. In this phase eight pits were uncovered which were probably used for storage purposes.

In all of the construction phases that were uncovered it was found that the construction of the buildings had been preceded by ground-flattening operations, which created a sequence of different levels.

Most of the Neolithic pottery consists of sherds of coarse ware (cat. 4). There are relatively high proportions of black burnished pots and pots of the black-on-red variety. Incised pots (cat. 13) are relatively few in number, and include pots with successive striations (cat. 20), pots with impressed decoration (cat. 21), and pots painted crimson on creamy yellow (cat. 30) or red on brown.

Amongst the small finds from phase 1 stand out a bronze fibula and a clay seal.

Ανάλυση μαλακολογικού υλικού

Εξετάστηκαν 9 δείγματα. Αναγνωρίστηκαν τα ακόλουθα είδη:

10 *Patella caerulea* Linne

14 *Murex* sp., εκ των οποίων τα 4 περίπου ανήκουν στο είδος *Murex Brandaris* Linne και τα υπόλοιπα στο είδος *Murex trunculus* Linne

2 *Cardium edule* Linne

Τα περισσότερα όστρεα είναι θραυσμένα, 1 *Patella* βρέθηκε σε μορφή ring shaped, μια άλλη καμένη. Τα *Murex* sp. είναι ιδιαίτερα θρυμματισμένα. Τα *Cardium* σε μικρά θραύσματα δείχνουν δελταϊκές αποθέσεις, ενώ τα *Patella* και η *Murex trunculus* είναι χαρακτηριστικά βραχύδων ακτών και βυθών.

Η πιθανότερη χρήση είναι η τροφή.

Κατάλογος οστρέων κατά οικοδομικές φάσεις*Οικοδομική φάση 3*

1 *Patella* διαστάσεων 3 εκ. περίπου.

1 θραύσμα κάτω απόληξης *Murex trunculus*.

1 θραύσμα από *Cardium* διαστάσεων 4 εκ. περίπου.

Θραύσματα από *Murex* (τουλάχιστον 3 *Murex* διαστάσεων 4-7,5 εκ.).

Οικοδομική φάση 2

3 *Patella* περίπου αέριαιες, η μία 4,2 εκ., η άλλη 3,5 εκ. και ένα θραύσμα.

1 θραύσμα από *Cardium*.

Θραύσματα από *Murex Brandaris* και *Trunculus* (τουλάχιστον 6 όστρεα διαστάσεων περίπου 4 εκ.).

3 θραύσματα από ένα *Murex* περίπου 4 εκ.

1 θραύσμα από *Patella* 3,5 εκ. περίπου.

1 *Patella* διαστάσεων 3 εκ. περίπου.

2 θραύσματα από *Patella* διαστάσεων 4 εκ. περίπου.

1 *Patella*, καμένη, σε δύο τεμάχια διαστάσεων 3 εκ. περίπου.

Οικοδομική φάση 1

2 *Patella caerulea* (1 αέριαιη 4,5 εκ. περίπου, 1 ring shaped 4 εκ. περίπου).

Ανάλυση του αρχαιοζωολογικού υλικού της θέσης Ασπροβάλα - Αγ. Λυδία

Σε μία προκαταρκτική ανάλυση του μικρού αρχαιοζωολογικού δείγματος αυτής της θέσης έγινε η ταύτιση των ειδών των ζώων, ο υπολογισμός της σχετικής τους συχνότητας, η σύγκριση του ποσοστού εμφάνισης των διαφορετικών ειδών με την αντίστοιχη συχνότητα των ειδών ζώων από θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας της ίδιας χρονολόγησης (όπου έχουν γίνει μελέτες αρχαιοζωολογικών δειγμάτων) και, τέλος, η παρουσία, σε γενικές γραμμές, της κτηνοτροφικής οικονομίας των αντίστοιχων περιόδων, στις οποίες έχουν χρονολογηθεί τα δείγματά μας, όπως μας είναι γνωστές από το σύνολο του ελλαδικού χώρου.

Η ταύτιση του υλικού έγινε με οπτική σύγκριση με τη βοήθεια της συγκριτικής συλλογής του Τμήματος της Κτηνιατρικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και με τη χρήση ατλάντων ανατομίας¹⁹. Η μέθοδος καταμέτρησης που ακολουθήθηκε είναι αυτή του αριθμού αναγνωρισμένων θραυσμάτων (Number of Identified Specimens, NISP)²⁰ και μ' αυτήν καταμετρήθηκαν επιλεκτικά συγκεκριμένες κατηγορίες οστών, που θεωρείται ότι είναι πιο ανθεκτικές και εύκολα αναγνωρίσιμες από τους ανασκαφείς (ωμοπλάτη, βραχίονας, κερκίδα, μετακάρπιο, λεκάνη, μηρός, κνήμη, μετατάρσιο, ωλένη, μεταπόδιο, πτέρνα, αστράγαλος, φάλαγγες πρῶτη, δεύτερη και τρίτη, άτλαντας, άξονας, κέρατα, κάτω γνάθος, δόντια της κάτω γνάθου).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην ανασκαφή της θέσης δεν έγινε χρήση νεροκόσκινου και η συλλογή των οστών με το χέρι έχει ως αποτέλεσμα το δείγμα μας να μην αντιπροσωπεύει με επάρκεια τα είδη των ζώων που θα υπήρχαν, πιθανότατα, στο παρελθόν στη θέση αυτή. Είναι γνωστό ότι στα αρχαιοζωολογικά δείγματα στα οποία δεν έχει γίνει η χρήση νεροκόσκινου, δεν αντιπροσωπεύονται με επάρκεια τα μικρότερα σε μέγεθος ζώα, τα μικρότερα μέρη του σκελετού των ζώων, καθώς και τα νεαρά άτομα από διάφορα είδη ζώων, γιατί τα μη οστεοποιημένα τους οστά είναι εύκολο να μη γίνουν αντιληπτά από τους ανασκαφείς κατά την περισυλλογή του υλικού ή να καταστραφούν από ταφονομικούς λόγους²¹.

Το υλικό διαχωρίστηκε βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων στις εξής ομάδες: στο δείγμα που προέρχεται από την τομή Ι, το οποίο, με τη σειρά του, διακρίθηκε σε τρεις υποομάδες σε αντιστοιχία με τις οικοδομικές φάσεις

19. E. Schmid, *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, New York 1972. Σ. Γ. Μιχαήλ, *Συγκριτική Ανατομική των Κατοικιδίων Θηλαστικών*, Θεσσαλονίκη ²1990.

20. S. Payne, «Zooarchaeology in Greece: A Reader's Guide», N. C. Wilkie - W. D. E. Coulson, (εκδ.), *Contributions to Aegean Archaeology, Studies in Honor of W. A. McDonald*, Minnesota 1985, σσ. 219-223 (στο εξής: *Zooarchaeology in Greece*).

21. Ο.π., σ. 214.

της θέσης, δηλαδή στην οικοδομική φάση 3 (εποχή σιδήρου), 2 (εποχή σιδήρου) και 1 (νεότερη νεολιθική), και στο δείγμα που προέρχεται από την τομή II, το οποίο ανήκει στην οικοδομική φάση 3 (εποχή σιδήρου). Στην τομή I και στην οικοδομική φάση 3 αντιστοιχούν οι πάσσες 3-11 και 13-17, στην τομή I και στην οικοδομική φάση 2 αντιστοιχούν οι πάσσες 19-22, 24, 25, 27, 28, 30-34, 37. Στην οικοδομική φάση 1 της τομής I αντιστοιχούν οι πάσσες 23, 26, 29, 35, 36, 38-41. Στην τομή II και στην οικοδομική φάση 3 αντιστοιχούν οι πάσσες 1 και 2.

Το υλικό από την Ασπροβάλα - Αγία Λυδία της νεότερης νεολιθικής συγκρίθηκε με το υλικό της αντίστοιχης χρονολογικής βαθμίδας από τη Θέρμη Β και τα Βασιλικά C²². Το υλικό της εποχής σιδήρου από την Ασπροβάλα - Αγία Λυδία για το κάθε δείγμα που ξεχωρίσαμε με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα συγκρίθηκε με το υλικό του Καστανά, όπου εκτός από τις φάσεις της εποχής χαλκού υπάρχουν και φάσεις της εποχής σιδήρου.

Ακόμη, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το υλικό της νεότερης νεολιθικής προέρχεται από αποθηκευτικούς λάκκους, ενώ το υλικό της εποχής σιδήρου προέρχεται από οικίες.

Αναλυτικότερα, στο υλικό της νεότερης νεολιθικής της Ασπροβάλας - Αγίας Λυδίας, το οποίο προέρχεται από αποθηκευτικούς λάκκους, το σύνολο των θραυσμάτων είναι 59, από τα οποία τα αταύτιστα είναι 56 (94,9%) και τα ταυτισμένα μόνο 3 (5,1%). Έτσι, τα αιγοπρόβατα, οι χόιροι και οι χελώνες αντιπροσωπεύονται από ένα οστό το καθένα. Φυσικά, το υλικό είναι ελάχιστο για να θεωρηθεί ότι τα ποσοστά του κάθε είδους έχουν κάποια σημασία και επομένως θα σταθούμε μόνο στο θέμα των ειδών, που αντιπροσωπεύονται στο δείγμα μας.

Στο αντίστοιχο υλικό από τη Θέρμη Β (νεότερη νεολιθική) παρατηρούμε τα παρακάτω: στη Θέρμη τα αιγοπρόβατα υπερέχουν αριθμητικά των υπολοίπων ειδών, ενώ οι χόιροι είναι δεύτερο σε αριθμητική υπεροχή είδος. Τα υπόλοιπα είδη που βρέθηκαν στη Θέρμη Β (βοοειδή, σκύλοι, λαγοί, chamois, κόκκινο ελάφι, αλεπού, αβός) δεν βρέθηκαν καθόλου στο ελάχιστο υλικό από την Ασπροβάλα - Αγία Λυδία. Επίσης στη Θέρμη Β δεν βρέθηκαν καθόλου

22. Ε. Γιαννούλη, «Η προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β», Δ. Γραμμένος - Μ. Παππά - Ν. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Μ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, Ανασκαφική περίοδος 1987», *Μακεδονικά ΚΖ'* (1989-1990) 262-278· της ίδιας, «Η νεολιθική Θέρμη Β: Τα δεδομένα από τα οστά ζώων (Ανασκαφική περίοδος 1989)», Δ. Γραμμένος - Μ. Παππά - Ν. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Γ. Γιαννούλη - Χ. Μαργακού - Σ. Μ. Βαλαμώτη - Γ. Συρίδης - Ε. Μαρκή - Π. Χριστίδου, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α, Ανασκαφική περίοδος 1989», *Μακεδονικά ΚΗ'* (1992) 415, 418-425· της ίδιας, *Aspects of Animal Use in Prehistoric Macedonia, Northern Greece*, Dissertation, University of Cambridge 1994, σσ. 137-170 (στο εξής: *Aspects of Animal Use*).

χελώνες, σε αντίθεση με την Ασπροβάλα - Αγία Λυδία. Δεν αποκλείεται η χελώνα που υπάρχει στο δείγμα μας να προέρχεται από διαταραχή.

Και στο αντίστοιχο υλικό των Βασιλικών C της νεότερης νεολιθικής τα αιγοπρόβατα υπερέχουν αριθμητικά των άλλων εξημερωμένων ειδών, οι χοίροι είναι δεύτεροι και τα βοοειδή τρίτα στη σειρά. Οι λαγοί, τα ελάφια και το *chamois* που βρέθηκαν στη θέση αυτή δεν έχουν εντοπιστεί στο υλικό της Αγίας Λυδίας²³.

Στο υλικό της εποχής σιδήρου της τομής I και της οικοδομικής φάσης 3 το σύνολο των θραυσμάτων φτάνει τα 181, από τα οποία τα 153 (84,5%) είναι αταύτιστα θραύσματα, ενώ τα ταυτισμένα είναι 28 (15,5%). Τα βοοειδή υπερέχουν αριθμητικά με 13 θραύσματα, τα αιγοπρόβατα ακολουθούν δεύτερα με 8 θραύσματα, ενώ οι χοίροι είναι τρίτοι σε πλήθος θραυσμάτων (5).

Σε σχέση με το υλικό του Καστανά (πρώμη, μέση και ύστερη εποχή σιδήρου) από την εποχή σιδήρου διαπιστώνουμε τα εξής²⁴: στον Καστανά, στην αρχή της περιόδου, τα αιγοπρόβατα υπερέχουν αριθμητικά των χοίρων, που ακολουθούν δεύτεροι στη σειρά, και των βοοειδών, που ακολουθούν τρίτα στη σειρά. Μετά το 800 π.Χ. παρατηρείται ένα προβάδισμα στους χοίρους για να παραχωρηθεί η δεύτερη θέση στα αιγοπρόβατα και η τρίτη θέση, και πάλι, στα βοοειδή. Λίγο πριν το 600 π.Χ. τα αιγοπρόβατα ξανακερδίζουν την πρώτη θέση με τους χοίρους δεύτερους και τα βοοειδή τρίτα, αλλά η προαναφερθείσα μεταβολή (μετά το 800 π.Χ.) ξαναεμφανίζεται. Επομένως, βλέπουμε μία διαφορά μεταξύ του δείγματος μας και αυτού του Καστανά: στην Αγία Λυδία τα βοοειδή φαίνεται να είναι περισσότερο σε σχέση με τα αιγοπρόβατα και τους χοίρους, σε αντίθεση μ' αυτό που συμβαίνει στον Καστανά. Επίσης, ο μεγάλος αριθμός των χοίρων στον Καστανά δεν παρατηρείται στο δείγμα μας. Ο μεγάλος αριθμός των βοοειδών στο δείγμα μας δεν αποκλείεται να είναι και τυχαίος (λόγω του μικρού μεγέθους του δείγματος) και μόνο η μελέτη περισσότερου υλικού από τη θέση της Αγίας Λυδίας θα ξεκαθαρίσει τη σημασία των ειδών στη θέση με βεβαιότητα.

Στο υλικό της εποχής σιδήρου της τομής I και της οικοδομικής φάσης 2 της Ασπροβάλας - Αγίας Λυδίας το σύνολο των θραυσμάτων είναι 249, από το οποίο τα αταύτιστα θραύσματα είναι 208 (83,5%) και τα ταυτισμένα 41 (16,5%). Τα αιγοπρόβατα υπερέχουν αριθμητικά των υπολοίπων εξημερωμένων ειδών (με 20 θραύσματα), τα βοοειδή και οι χοίροι με τον ίδιο αριθμό

23. Γ. Κουφός, «Παράρτημα Β: Το παλαιozoολογικό υλικό, Βασιλικά C»· Δ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991, σσ. 114-118· Ε. Γιαννούλη, *Aspects of Animal Use*, σσ. 137, 159, 169.

24. C. Becker, *Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979, Die Tierknochenfunde*, Berlin 1986 (στο εξής: *Ausgrabungen*).

θραυσμάτων (7 θραύσματα το καθένα) ακολουθούν και τα δύο στη δεύτερη θέση. Σε σχέση με το υλικό του Καστανά βλέπουμε μεγαλύτερες ομοιότητες απ' ότι στην προηγούμενη οικοδομική φάση της εποχής σιδήρου της Αγίας Λυδίας. Και πάλι, η μεγάλη σημασία των χοίρων στον Καστανά δεν παρουσιάζεται στο δείγμα μας αυτό.

Στο δείγμα της εποχής σιδήρου της Αγίας Λυδίας της τομής II και της οικοδομικής φάσης 3 το σύνολο των θραυσμάτων είναι 30, από τα οποία τα 27 (90%) είναι αταύτιστα, ενώ μόνο τα υπόλοιπα 3 (10%) ταυτίστηκαν. Τα είδη που αντιπροσωπεύονται είναι τα βοοειδή με δύο θραύσματα και τα αιγοπρόβατα με 1 θραύσμα. Το δείγμα είναι ελάχιστο για να συμπεράνουμε κάτι για τα ποσοστά, αλλά, και πάλι, βλέπουμε ότι τα βοοειδή και τα αιγοπρόβατα αντιπροσωπεύονται σταθερά στη θέση.

Ως προς τα υπόλοιπα ζώα, οι σκύλοι, οι αγριόχοιροι, οι λαγοί και οι χελώνες υπάρχουν και στις δύο θέσεις. Η αρκούδα, που υπάρχει στην Ασπροβάλα - Αγία Λυδία στην εποχή σιδήρου, δεν υπάρχει στο αντίστοιχο χρονολογικά δείγμα του Καστανά. Από την άλλη μεριά, ο Καστανάς εμφανίζει κάποια άλλα άγρια είδη που δεν υπάρχουν στο δικό μας δείγμα (π.χ. αλεπού, λιοντάρι, λύγκας, αγριόγατος, λύκος, κουνάβι, κάστορας κτλ.). Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το δικό μας δείγμα είναι αρκετά μικρό σε σχέση μ' αυτό του Καστανά²⁵.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το υλικό της Ασήρου (μέση και ύστερη εποχή χαλκού, πρώιμη εποχή σιδήρου) δεν θεωρήθηκε κατάλληλο για σύγκριση, γιατί προέρχεται —κυρίως— από την εποχή χαλκού. Ενδιαφέρουσα είναι όμως η παρουσία του αλόγου στην Άσσηρο στην πρώιμη εποχή σιδήρου, είδος που δεν εντοπίστηκε στην Ασπροβάλα - Αγία Λυδία ούτε στον Καστανά της εποχής σιδήρου (αν και εμφανίζεται σε πρωιμότερες φάσεις του Καστανά²⁶).

Τα ποσοστά τόσο των εξημερωμένων ειδών όσο και των αγρίων ειδών της Αγ. Λυδίας παρουσιάζονται αναλυτικά στους πίνακες που ακολουθούν.

25. Ο.π., σσ. 297-299.

26. P. Halstead - G. Jones, «Plant and Animal Utilisation at Assiros Toumba, Central Macedonia: a Preliminary Report on the Bronze Age Material», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 27 (1980) 134· P. Halstead and G. Jones, «Appendix: Bio-Archaeological Remains from Assiros Toumba», K. A. Wardle, «Excavations at Assiros 1975-1979», *Annual of the British School at Athens* 75 (1980) 265-267.

Τομή Ι

Οικοδομική φάση 3 - εποχή σιδήρου - οικίες (πάσες: 3-11, 13-17)

Είδη ζώων	Βοοειδή	Αιγοπρόβατα	Χοίροι	Σκύλοι
Αριθμός αναγνωρισμένων θραυσμάτων	13	8	5	2
%	46,4%	28,6%	17,9%	7,1%

Σύνολο θραυσμάτων: 181.

Σύνολο αταύτιστων θραυσμάτων: 153 (84,5%).

Σύνολο ταυτισμένων θραυσμάτων: 28 (15,5%).

Τομή Ι

Οικοδομική φάση 2 - εποχή σιδήρου - οικίες (πάσες: 19-22, 24, 25, 27, 28, 30-34)

Είδη ζώων	Βοοειδή	Χοίροι	Αιγοπρόβατα	Αγριόχοιροι	Λαγοί	Σκύλοι	Αρκούδες	Χελώνες
Αριθμός αναγνωρισμένων θραυσμάτων	7	7	20	1	2	2	1	1
%	17%	17%	48,8%	2,4%	5%	5%	2,4%	2,4%

Σύνολο θραυσμάτων: 249.

Σύνολο αταύτιστων θραυσμάτων: 208 (83,5%).

Σύνολο ταυτισμένων θραυσμάτων: 41 (16,5%).

Τομή Ι

Οικοδομική φάση 1 - νεότερη νεολιθική - αποθηκευτικοί λάκκοι (πάσες: 23, 26, 29, 35, 36, 38-41)

Είδη ζώων	Αιγοπρόβατα	Χοίροι	Χελώνες
Αριθμός αναγνωρισμένων θραυσμάτων	1	1	1
%	33,3%	33,4%	33,3%

Σύνολο θραυσμάτων: 59.

Σύνολο αταύτιστων θραυσμάτων: 56 (94,9%).

Σύνολο ταυτισμένων θραυσμάτων: 3 (5,1%).

Τομή ΙΙ

Οικοδομική φάση 3 - εποχή σιδήρου - οικίες (πάσες: 1-2)

Είδη ζώων	Βοοειδή	Αιγοπρόβατα
Αριθμός αναγνωρισμένων θραυσμάτων	2	1
%	66,7%	33,3%

Σύνολο θραυσμάτων: 30.

Σύνολο αταύτιστων θραυσμάτων: 27 (90%).

Σύνολο ταυτισμένων θραυσμάτων: 3 (10%).

Τέλος, θα αναφερθούμε συνοπτικά στο πλαίσιο της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας της ύστερης νεολιθικής και της εποχής σιδήρου στον ελλαδικό χώρο, όπως μας είναι γνωστό από εκτενείς αρχαιοζωολογικές μελέτες και γενικά άρθρα.

Στη νεότερη νεολιθική είναι γνωστό ότι η γεωργοκτηνοτροφική οικονομία χαρακτηριζόταν από την εντατικής μορφής εκμετάλλευση της γης με την εναλλαγή καλλιέργειας δημητριακών και οσπρίων (όπως και στις προηγούμενες περιόδους της ελληνικής προϊστορίας από την αρχαιότερη νεολιθική και εξής) και από την εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και χοίρων σε κοπάδια μικρού μεγέθους, τα οποία έβοσκαν κοντά στην καλλιεργήσιμη γη. Στη νεότερη νεολιθική, όσον αφορά στη γεωργία, για πρώτη φορά εμφανίζονται το αμπέλι, η ελιά, καθώς και άλλα φρούτα, τα οποία δεν έχουν βρεθεί στις προηγούμενες περιόδους. Στην κτηνοτροφία, όπως και στη γεωργία, δεν υπάρχει εξειδίκευση στην παραγωγή: τα αιγοπρόβατα τα εκμεταλλεύονταν κυρίως για το κρέας τους, όπως και τα βοοειδή, αλλά αυτό δεν απέκλειε και την εκμετάλλευση των ζώων για κάποια δευτερογενή προϊόντα (γάλα, μαλλί). Οι χοίροι ήταν αποκλειστικά κρεατοπαραγωγικά ζώα. Στη νεότερη νεολιθική για πρώτη φορά έχουμε κάποιες ενδείξεις για εποχιακές μετακινήσεις για τη βοσκή των ζώων, αλλά το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να ήταν πολύ περιορισμένο.

Οι άγιες πηγές διατροφής είχαν καθαρά συμπληρωματικό ρόλο στη διατροφή των ανθρώπων.

Η ποικιλία στην εκμετάλλευση ζωικών και φυτικών ειδών, η παραγωγή πλεονάσματος και η «έμμεση αποθήκευση» μέσω των ζώων ήταν τρεις μηχανισμοί, που εξασφάλιζαν ένα μέρος της παραγωγής για χρήση σε καιρούς ανάγκης.

Η ανταλλαγή του πλεονάσματος της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής και άλλων τεχνουργημάτων ήταν ένας ακόμη μηχανισμός εξασφάλισης των μέσων επιβίωσης τόσο σε επίπεδο οικισμών όσο και σε επίπεδο περιοχών²⁷.

Στην εποχή σιδήρου έχουμε ελάχιστα δεδομένα ως προς την κτηνοτροφική οικονομία (κυρίως από τα Νιχώρια της Μεσσηνίας, στην πρώιμη εποχή σιδήρου). Με βάση την αρχαιοζωολογική ανάλυση στα Νιχώρια Μεσσηνίας μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην εποχή σιδήρου παρατηρείται μία αύξηση στα βοοειδή και μία «επιστροφή» στο μοντέλο παραγωγής —κατά κύριο λόγο— κρέατος, το οποίο ήταν χαρακτηριστικό της νεολιθικής και όχι τόσο της εποχής χαλκού (έμφαση και στα δευτερογενή προϊόντα σε πολλές θέσεις). Όσον αφο-

27. P. Halstead, «The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece», C. Mathers and S. Stoddart (εκδ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, Sheffield 1994, σσ. 200-203, 206-211.

ρά στη γεωργία, η εντατική μικρής κλίμακας εκμετάλλευση της γης εξακολουθεί να εφαρμόζεται (εναλλαγή δημητριακών-οσπρίων)²⁸.

Θα έχει μεγάλο ενδιαφέρον η συγκέντρωση και μελέτη περισσότερου υλικού από τη θέση Ασπροβάλτα - Αγία Λυδία, για να είμαστε σε θέση να αναλύσουμε τα μοντέλα σφαγής και, επομένως, διαχείρισης των ζώων στη συγκεκριμένη θέση. Τα αποτελέσματα θα μπορούν να συγκριθούν με τα δεδομένα της υπόλοιπης Κεντρικής Μακεδονίας και του ελλαδικού χώρου.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. Becker, *Ausgrabungen in Einem Siedlungshugel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979, Die Tierknochenfunde*, Berlin 1986.
- J. F. Cherry, «Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Proto-historic Economies of the Aegean», C. R. Whittaker, *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society, Supplementary vol. No. 14, Cambridge 1988, σσ. 26-300.
- E. Γιαννούλη, «Η προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β», Δ. Γραμμένος - Μ. Παππά - Ν. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Ε. Γιαννούλη - Μ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, Ανασκαφική περίοδος 1987», *Μακεδονικά ΚΖ'* (1989-1990) 223-228.
- E. Γιαννούλη, «Η νεολιθική Θέρμη Β: Τα δεδομένα από τα οστά ζώων (Ανασκαφική περίοδος 1989)», Δ. Γραμμένος - Μ. Παππά - Ν. Ούρεμ-Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου - Γ. Γιαννούλη - Χ. Μαργακού - Σ. Μ. Βαλαμώτη - Γ. Συρίδης - Ε. Μαρκή - Π. Χριστίδου, «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α, Ανασκαφική περίοδος 1989», *Μακεδονικά ΚΗ'* (1992) 415-426.
- P. Halstead - G. Jones, «Appendix: Bio-Archaeological Remains from Assiros Toumba», K. A. Wardle, «Excavations at Assiros, 1975-1979», *Annual of the British School at Athens* 75 (1980) 265-267.
- P. Halstead - G. Jones, «Plant and Animal Utilisation at Assiros Toumba, Central Macedonia: a Preliminary Report on the Bronze Age Material», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 27 (1980) 134.
- P. Halstead, «The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece», C. Mathers and S. Stoddart (εκδ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield Archaeological Monographs 8, Sheffield 1994, σσ. 195-221.
- Γ. Κουφός, «Παράρτημα Β: Το παλαιοζωολογικό υλικό, Βασιλικά C», Δ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991, σσ. 114-118.
- Σ. Γ. Μιχαήλ, *Συγκριτική Ανατομική των Κατοικιδίων Θηλαστικών*, Θεσσαλονίκη 21990.
- S. Payne, «Zooarchaeology in Greece: A Reader's Guide», N. C. Wilkie - W. D. E. Coulson, (εκδ.), *Contributions to Aegean Archaeology, Studies in Honor of W. A. McDonald*, Minnesota 1985, σσ. 211-244.

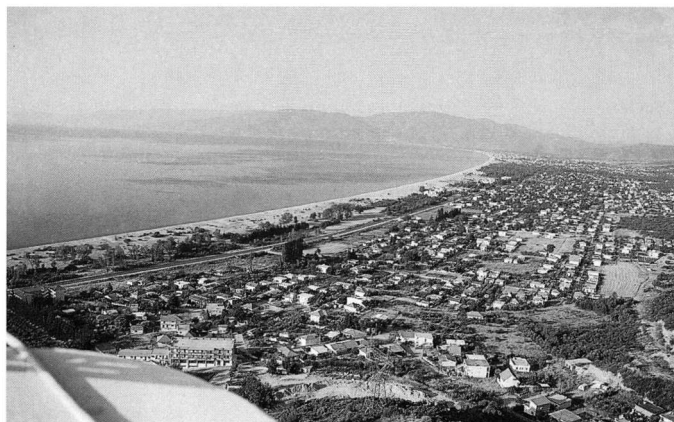
28. J. F. Cherry, «Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Proto-historic Economies of the Aegean», C. R. Whittaker, *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society, Supplementary vol. No. 14, Cambridge 1988, σ. 34.

- E. Schmid, *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, New York 1972.
- E. Yannouli, *Aspects of Animal Use in Prehistoric Macedonia, Northern Greece*, Dissertation, University of Cambridge 1994.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΜΑΤΖΙΔΟΥ

Εικ. I. Άποψη της κορυφής του λόφου.

Εικ. II. Άποψη της ευρύτερης περιοχής από την κορυφή του λόφου.

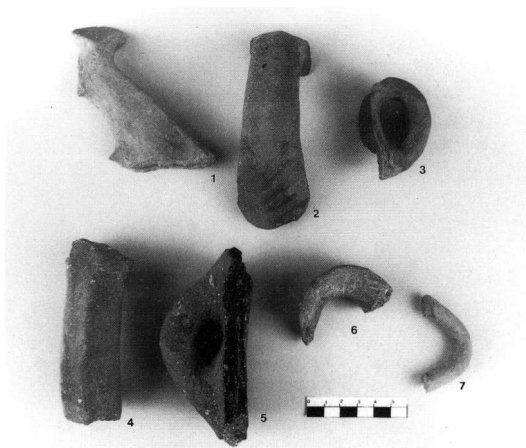
Ειχ. III. Κάτοψη οικοδ. φάσης 2 (τομή I).

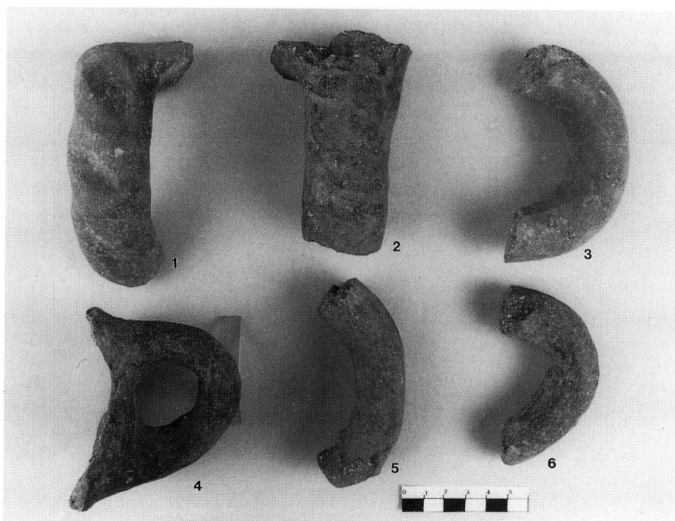
Ειχ. IV. Κάτοψη οικοδ. φάσης 1 (τομή I).

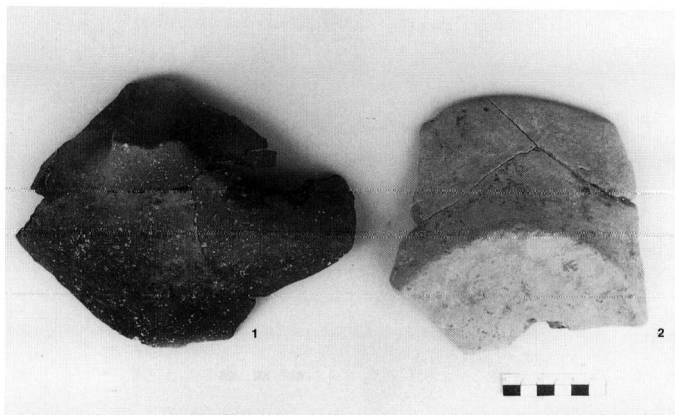
Εικ. V. 1-4 όστρακα με πλαστικές ταινίες, 5-6, 8 όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση, 7, 9, 10 όστρακα με αυλακωτή διακόσμηση.

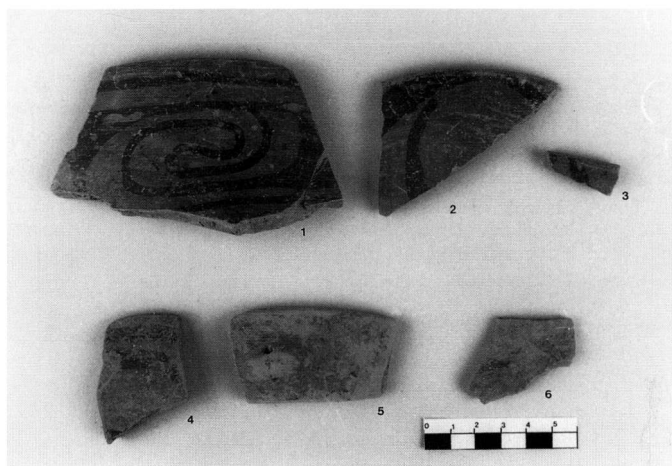
Εικ. VI. Λαβές αργείων πρόιμης εποχής σιδήρου.

Εικ. VII. Λαβές αγγείων πρόωμης εποχής σιδήρου.

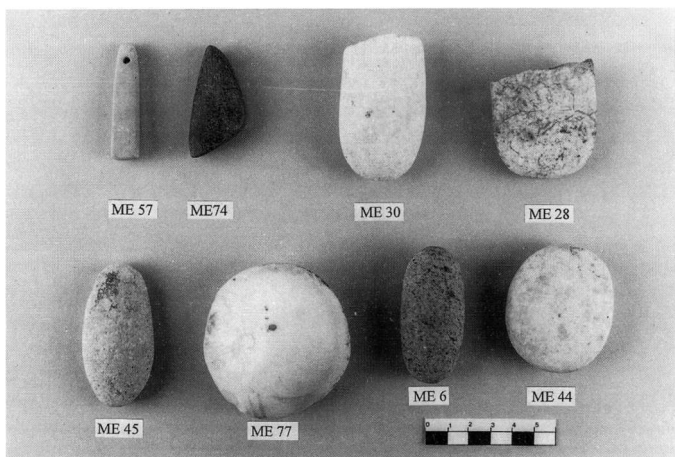
Εικ. VIII. 1. αγγείο κατηγορίας 3α, 2 φιάλη κατηγορίας 3β.

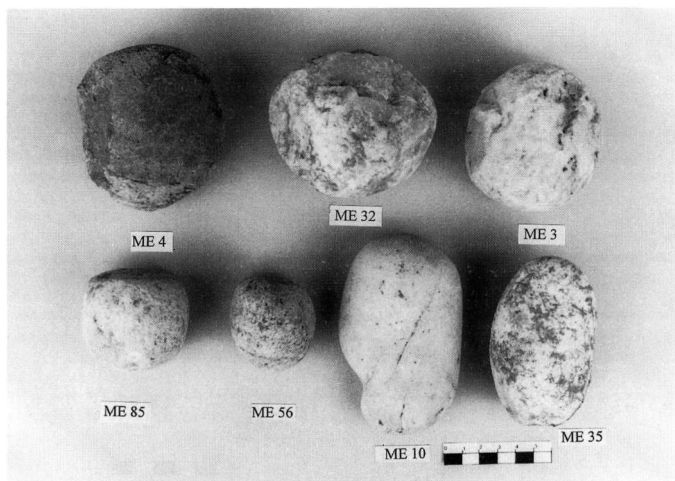
Εικ. IX. Ώστρακα κατηγορίας 1.

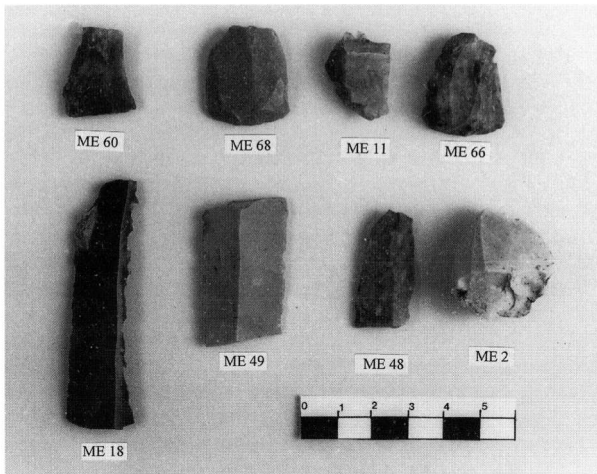
Εικ. X. Ώστρακα κατηγορίας 1.

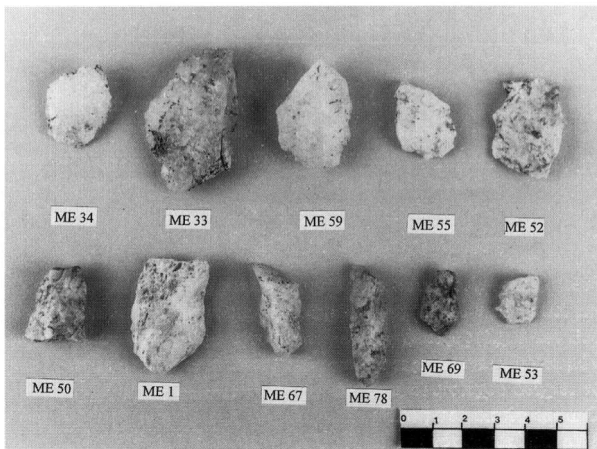
Εικ. XI. Λίθινα λειασμένα εργαλεία.

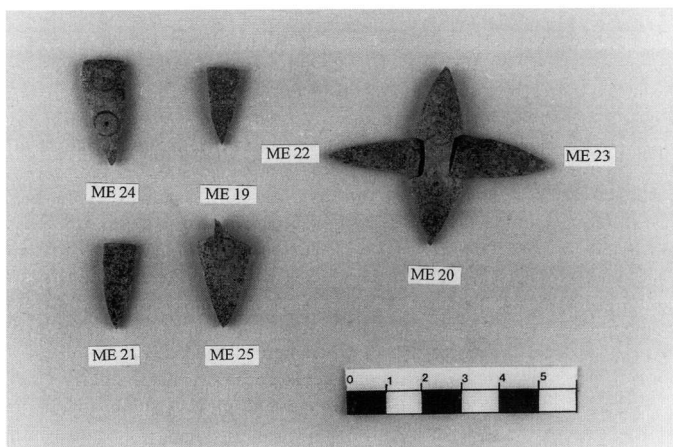
Εικ. XII. Λίθινα λειασμένα εργαλεία.

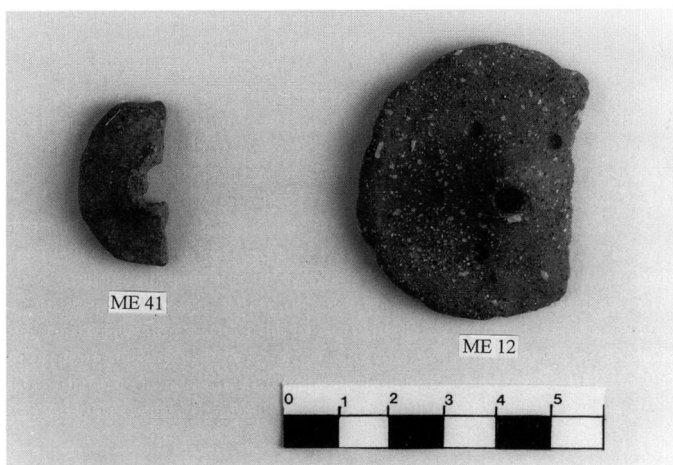
Εικ. XIII. Εργαλεία από πνιγτόλιθο.

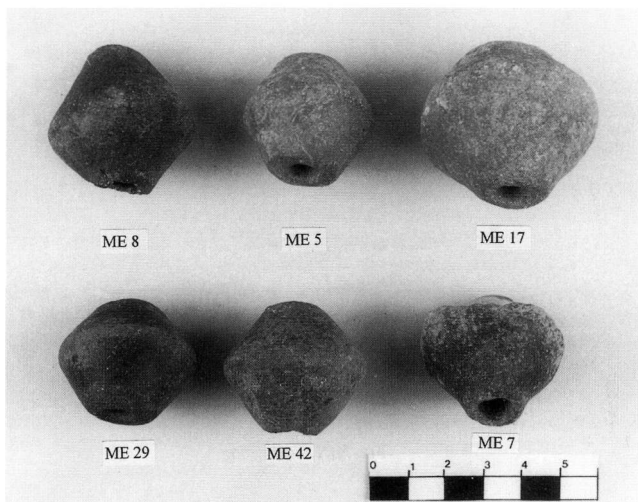
Εικ. XIV. Εργαλεία από χαλαζία.

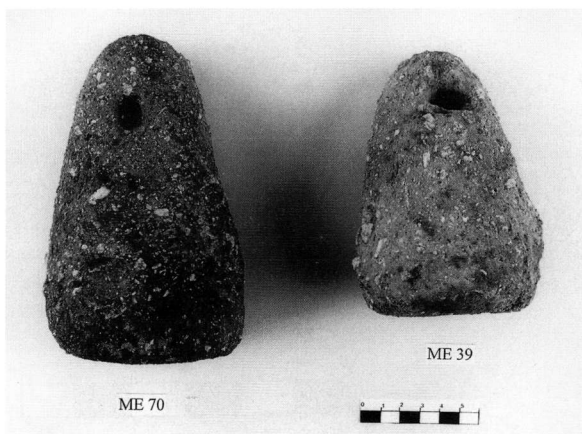
Εικ. XV. Διακοσμητικά στοιχεία από οστό.

Εικ. XVI. Πηλίνο δισκίο και σφονδύλι.

Εικ. XVII. Σφρονδύλια.

Εικ. XVIII. Υφαντικά βάρη.

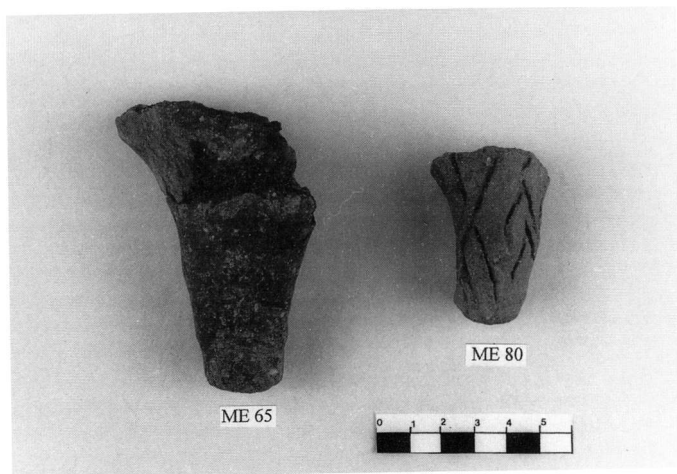
Εικ. XIX. Σφραγίδα.

Εικ. XX. Ειδώλιο.

Εικ. XXI. Χαλκίνη περόνη.

Εικ. XXII. Πόδια τράπεζας.

